

«УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

**Світ у мороці: Історія порятунку групи львівських євреїв
під час Голокосту та її інтерпретації (на підставі спогадів
Ігнація і Кристини Хігерів)**

Студента IV курсу

групи ГІС18/Б

Цибрух Юрій Орестович

Науковий керівник:

Доктор іст. наук, професор

Зайцев Олександр Юрійович

Львів 2022

Зміст

ВСТУП.....	2
Розділ 1. Критичний аналіз основних джерел	10
Розділ 2. Кристина Хігер: життя у мороці Голокосту. Спогади дітей про Голокост у Львові.....	22
Розділ 3. Ігнацій Хігер: окупаційні режими, їхні прибічники та боротьба за виживання.....	62
Висновки	93
Список використаних джерел та літератури	102

Вступ

Темою мого дослідження є «Світ у мороці: Історія порятунку групи львівських євреїв під час Голокосту та її інтерпретації (на підставі спогадів Ігнація та Кристини Хігерів)».

Історія порятунку євреїв у Львові в часи II світової війни в каналізації Львова стала темою багатьох книжок, та фільмів («Світло у темряві», 1946; «In the Sewers of Lvov» – «В каналізації Львова», 1990), двох фільмів – одного художнього («In the darkness» – «У темряві», 2011) і одного документального («Light in the dark» – «Світло в темряві», 1989), а також двох книжок спогадів («The Girl in the Green Sweater» – «Дівчинка в зеленому светрі», 2008 та «Świat w mroku» – «Світ у темряві», 2011)»¹

Першоджерел історії порятунку родини Хігерів наразі неможливо відшукати, тому єдиним варіантом для реконструювання цих подій залишаються спогади, мемуари, інтерв'ю, та фільми. У своїй роботі я постараюсь звернути увагу на ті деталі у спогадах Хігерів, які до тепер не були помічені, та спробую порівняти їхні спогади зі спогадами інших сучасників. Складності додає те, що спогади Ігнація не перекладені на українську. Їх видали в оригіналі виключно польською мовою. Велика частина джерел, які стосуються Голокосту у Львові написані власне польською, а також німецькою, та англійською мовами. У своїй роботі я здійснив переклад книги Ignacy Chiger «Świat w Mroku», проаналізував, та порівняв їх зі спогадами його дочки Кристини, та інших вцілілих у каналізації Львова. А також порівняти їх спогади зі спогадами інших єврейських свідків окресленого періоду. В американському середовищі історією порятунку євреїв у каналізації зацікавились ще у 80-роках, про це пише Оля Гнатюк «Пік зацікавлення цією історією у Польщі та в Україні припадає на 2011-2013 роки. В англomовному світі вона стала відома на двадцять років раніше, на зламі вісімдесятих і дев'яностих років, коли здобула

¹ Оля Гнатюк «Світло в темряві» Дух і Література, 2019. с. 143. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17770/Hnatiuk_Svit\(lo\)_v_temriavi_Istoriia_poriatunku_rodyny_Khigeriv_ta_yii_interpretatsii\(1945%E2%80%932012\).pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17770/Hnatiuk_Svit(lo)_v_temriavi_Istoriia_poriatunku_rodyny_Khigeriv_ta_yii_interpretatsii(1945%E2%80%932012).pdf?sequence=1&isAllowed=y).

популярність книжка Роберта Маршала «В каналах Львова» (1990). Однак ця книжка, як і документальний фільм Маршала «Світло в темряві» (1989), реалізований на замовлення BBC, не знайшли тоді зацікавлення в нашому регіоні. Адже це був час інших чудес»²

Мемуари є важливим джерелом для дослідження історії Львова в період «Шоа». Спогади Хігера дозволять зрозуміти, як почувала себе одна єврейська сім'я у Львові в умовах окупаційних режимів, та як їм жилося до них. Хігер описує співіснування різних громад, які були корінними жителями Львова, а саме євреїв, українців і поляків. Він показує, які ці нації пристосовувались до влади, і порядку, який запроваджувався.

Багато дослідників акцентують свою увагу на заангажованості місцевого населення, щодо знищення євреїв, інші на праведниках. Аналізуючи мемуари Хігерів я стараюсь висвітлити їхню позицію, що до українців, та поляків їх колаборації з нацистами. Я поставив собі за мету дослідити способи виживання євреїв в умовах окупаційних режимів, які наводить Ігнацій Хігер. Також проаналізувати дитячі спогади Кристини Хігер та способи виживання дітей. Порівняти їх між собою, та зі спогадами інших сучасників окресленого періоду. Спогади містять важливу інформацію про стосунки між українцями, поляками, та польськими євреями, а також, як ці стосунки змінювались в ході війни. І хоча це особистий досвід авторів, це важливе доповнення української історіографії.

Також важливим є популяризувати історію Голокосту серед українців, яких так часто звинувачують в антисемітизмі. «Україну поряд із Польщею й Румунією називають суспільствами з побутовим антисемітизмом жахливої жорстокості – більшим навіть за той, яке виявляло населення фашистської Німеччини»³

Кожна нова книга, яка потрапляла мені в руки, створювала новий образ і формувала нові погляди. І все ж я намагався знайти в собі сили не стати на бік жодного автора і зробити об'єктивні висновки. Зі спогадів Кристина Хігер у

² Оля Гнатюк. Світло в темряві. Згадки рукописів. с. 126. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/2647/Hnatiuk_Svitlo%20v%20temriavi.pdf?sequence=1&isAllowed=y

³ J. Steinberg. All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941–1943. – London – New York, 1990, с. 239.

читача складається враження, що українці у часи II світової були особливо жорстоким і антисемітським народом. Таких поглядів дотримується частина західних істориків, які формують погляди багатьох дослідників даної тематики по цілому світу. Подекуди читаючи спогади Кристини у мене складалось враження, що українці знищували євреїв ще з більшим ентузіазмом, ніж самі німці.

Актуальність дослідження: Голокост в сучасні історії займає важливе місце, тому дослідження цієї тематики є важливим для української історіографії, та локальної історії Львова. Історія порятунку євреїв у каналізації Львова є найвідомішою серед західних дослідників періоду Шоа у Львові. Українського перекладу мемуарів Ігнація Хігера «Swiat w Mroku» не існує, вони вийшли в оригіналі польською мовою. Вперше історію порятунку сім'ї Хігерів описав О.Беляєв «Свет во мраке» (1945), ще в Радянському Союзі з метою розслідування нацистських злочинів. Дослідженням і порівнянням тексту Беляєва і Хігера займалась Оля Гнатюк «Світло в темряві» вона зосереджується на періоді з 1943 - 1945 роки. Я у своїй роботі аналізую спогади Хігерів в цілому, починаючи з 1939 - 1944 роки. І хоча це особистий довід автора, це буде важливим доповнення української історіографії, бо сім'я Хігерів одна з небагатьох сімей яким вдалось пережити Голокосту Львові. Спогади Кристини Хігер «Дівчинка у зеленому светрі» життя у мороці Голокосту це більш художня інтерпретація історії порятунку, та не менш важлива. Бо дає змогу порівняти її зі спогадами Ігнація,

Мета дослідження: на основі джерельної бази провести порівняльний аналіз Світу в мороці: історії порятунку групи львівських євреїв під час Голокосту та її інтерпретації.

Реалізація мети полягає у завданнях:

- Дослідити мемуари Ігнація Хігера «Swiat w Mroku» та його життя в умовах окупаційних режимів.
- Проаналізувати художню інтерпретацію дитячого досвіду Голокосту Кристини Хігер «Дівчинка у зеленому светрі»
- Провести критичний аналіз основних джерел: мемуарів Ігнація Хігера «Swiat w Mroku», та Кристина Хігер «Дівчинка у зеленому светрі».
- Проаналізувати, як Ігнацій Хігер і Кристина Хігер пишуть про різні теми (в т.ч. українців і євреїв, стратегії виживання).
- Порівняти спогади Хігерів з іншими спогадами євреїв про Голокост у Львові.

- Проаналізувати художню інтерпретацію «Світла в темряві» фільму Агнешки Голланд «У темряві».

Об'єкт дослідження - спогади Ігнація та Кристини Хігерів.

Предмет дослідження - висвітлення історії порятунку групи львівських євреїв під час голокосту.

Хронологічні та географічні межі дослідження – Львів 1939-1944 роки.

Для досягнення поставленої мети – у даній науковій роботі використовувались такі методи дослідження: історичний, порівняльно-історичний, аналітичний.

Основними Джерелами для написання дипломної роботи:

- Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa 2011, --309 s. Мемуари Ігнації були видані в оригіналі польською мовою. Їх перекладів на українську немає. Були написані на початку 1970 років у Нью Йорку, видані у Варшаві у 2011 році. Ігнацій Хігер був свідком і жертвою багатьох ключових подій, які стосувались другої світової війни та Голокосту в цілому. Мемуари містять спогади про Львів під час другої світової війни. Детально відтворюють події 1939-1945 років. Дослідженням цих спогадів займалась Оля Гнатюк «Світло в темряві. Історія порятунку родини Хігерів та її інтерпретації (1945-2012)». Роберт Маршал «В каналізації Львова» (1990).
- Хігер К., Пейснер Д. / Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту / Пер. з англ. Віри Назаренко. — КК. : КМ publishing, 2015, -- 256 с. Вперше спогади були видані англійською мовою у Нью Йорку 2008 року. Це спогади дочки Ігнація Хігера, яка пережила Голокост у віці 6 років. Кристина є єдиним живим свідком історії порятунку євреїв у каналізації Львова. Писала свої спогади у віці 65 років у співавторстві з Д. Пейснером журналістом. Книгу можна вважати художньою інтерпретацією історії порятунку сім'ї Хігерів. Джерело передає дитячий спогад про голокост, більшість тверджень, які наводить авторка, були підтвержені у фільмах, книгах, розповідях інших вцілілих.
- Гешелес Яніна. ОЧИМА ДВАНАДЦЯТИРІЧНОЇ ДІВЧИНКИ – К.: Дух і Література. Київ 2011. – 96 с. Вибір спогадів Яніни Гешелес

вмотивований тим, що вона, як і Кристина описує дитячий досвід голокосту. Багато в чому їхні тексти перегукуються, що дозволяє порівняти ці спогади, та їхнє ставлення до певних подій. На відміну від Кристини Хігер, Яніна писала свої спогади ще під час війни. Вони доволі точно і послідовно описують розвиток події під час голокосту, способи виживання дітей, основних кривдників та винуватців липневих погромів 1941 року.

- Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кагане. Видання друге. Упорядн. Ж. Ковба. – К.: Дух і Літера. 2009 – 276 с. Історія виживання рабина Давида Кагане також становить інтерес для мого дослідження. Як і Хігер Кагане описує історію порятунку своєї сім'ї у Львові під час другої світової війни. Його спогади багато у чому перегукуються зі спогадами Хігера, що дозволяє порівняти та зіставити, як описують певні події різні єврейські автори.
- Химка І. Голокост і сучасність. №2(4) 2008. «Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер про Львівський погром влітку 1941 р.» Я обрав свідчення Рузі Вагнер, яка також є єврейкою, яка переживала голокост у Львові, і була цінним свідком погромів влітку 1941 року, що дає можливість порівняти її свідчення зі спогадами І.Хігера, Д.Кагане, К. Левіна та Я. Гешелес. Я не дарма виключив з цього списку Кристину Хігер, яка хоч і дає описи Львівських погромів влітку 1941 р. та свідком яких насправді не була. Свої свідчення Рузя написала у Кракові 1945 р. для Єврейського історичного Інституту.
- Курт Левін. Мандрівка крізь ілюзії. / пер. з англ. - Львів. Видавництво «Свічадо», 2007. -- 461 с. Свідчення Курта Левіна про трагедію голокосту та порятунок у резиденції Митрополита Шептицького також важливе джерело, яке дозволяє порівняти його історію порятунку з мемуарами Давида Кагане, який також переховувався в монастирях студитів, та митрополичих келіях. Він також описує львівські погроми в яких загинув його батько.
- Євген Наконечний «ШОА» у Львові (Львів: ЛА Піраміда, 2006), 284. Автор також описує Львів в час другої світової війни, висвітлюючи умови радянського та німецького окупаційних режимів. У книзі описані реальні події, їх інтерпретацію я порівнюю зі спогадами Хігера. Це одна з небагатьох книжок спогадів, яка описує голокост з української перспективи.
- Кристина Хігер. Свідчення. Протокол свідчення, складеного Єврейською Воеводською Історичною Комісією у Кракові, 6 лютого 1947 року.

Занотовувала свідчення: мгр. Марія Голендер. Ці свідчення Кристина дала у віці одинадцяти років. В оригіналі цей документ був занотований польською мовою, із польської на українську його переклав Ярослав Кіт у 2011 році. Ці свідчення були занотовані невдовзі після війни, там коротко описуються період з 1943-1944 роки, тобто після спуску в каналізацію. Ці свідчення важливі, бо це єдиний вцілілий офіційний документ який описує порятунок сім'ї Хігерів в каналізації Львова. У цих свідченнях відсутні імена та дати. Цей документ дозволяє порівняти його з документом, який надрукований у спогадах Ігнація Хігера «Swiat w Mroku» і у ньому є певні зміни.

- United States Holocaust Memorial Museum, Interview with Kristine Keren, October 25, 2007, RG-50.030*0520. USHMM Archives RG-50.030*0520. Це усне свідчення, в інтерв'ю яке бере Емі Рубін від імені меморіалу жертв Голокосту США. Це інтерв'ю, вийшло на рік швидше ніж була видана книга «Дівчинка у зеленому светрі: життя у морозі Голокосту». Інтерв'ю важливе тим, що дозволяє порівняти деякі свідчення з інтерв'ю, та книги Кристини Хігер.

Історіографія:

Хігери

Щоб не повторювати того, що сказано я почав з досліджень Олі Гнатюк «Світло в темряві» яка дуже детально проаналізувала спогади Хігерів. Вона зосереджується на періоді з 1943-1945 років, тобто на історії порятунку в каналізації Львова. У цьому дослідженні науковець проводить порівняльний аналіз нарису Беляєва «Світло в темряві» який з'явився в совєцькому тижневику «Огонёк» ще у квітні 1945 року, та спогадами Ігнація Хігера «Swiat w Mroku» 2011 року. Я у своєму дослідженні аналізує спогади Хігерів в цілому починаючи з 1939 - 1944 роки. Дискусія Ярослава Грицака і Гжегожа Росолінського-Лібе про книжку Ігнація Хігера «Моя відповідь Гжегожу Россолінському-Лібе».

Львів і Голокост

Ключові проблеми історіографії голокосту в Україні висвітлюються в історичних дослідженнях Джона-Пола Химки «Ключові проблеми історіографії голокосту» автор відстоює позицію, що при дослідженні

Голокосту в Україні варто розділяти аналіз діяльності націоналістів (ОУН) та (УПА) з діяльністю і ставленням до голокосту української нації. Дітер Поль: «Станом на сьогодні майже відсутні комплексні дослідження історії Голокосту на теренах України» у цій статті автор вказує на важливості досліджень регіональних особливостей голокосту в Україні, роль та ставлення місцевого населення. Ще одним важливим питанням є колаборація та антисемітизм місцевого українського населення. Ярослав Грицак в есеї «Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни» вказує на те, що українські історики часто стараються спростовувати тяжкі звинувачення в антисемітизмі, а це не допомагає розв'язати проблему, і лише посилює недовіру закордонних істориків. Науковець вказує на важливості визнання того факту, що деяка частина українців справді брала участь у голокості, та погромах. Є два контрпродуктивні підходи, які часто використовують дослідники у дискусіях про голокост. Перший полягає у запереченні, що його нація брала участь у голокості, інший у виправдовуванні. Якщо говорити про львівські погроми, мабуть, слід згадати Кай СТРУВЕ. «ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 року» автор аналізує діяльність ОУН(б) у співпраці з німецькою поліцією, та залучення поліції яку сформував ОУН(б) до погромів. Доволі дискусійною є статистика, яку наводить автор про кількість убитих євреїв під час Львівських погромів 1 липня вказуючи на те, що цифри 4000 - 7000 є суттєвим перебільшенням. За підрахунками Струве вбитих було декілька сотень. До порівняння у статистиці, яку наводить Дітер Поль убитими було 4000 тисячі, така цифра досить часто трапляється в єврейських спогадах. На кінець слід згадати статтю Джона Пола Химки «Львівський погром 1941-го: Німці, українські націоналісти і карнавальна юрба» У цій статті науковець розглядає погроми, їх учасників, та вбивства, щоб дати об'єктивну оцінку різних дійових осіб у залученні до Голокосту дослідник розділяє суспільство на окремі складові: роль місцевого населення, роль української націоналістичної міліції, та роль німців.

Бакалаврська робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, та списку джерел і літератури.

Розділ 1. Критичний аналіз основних джерел

Щоб відділити правдиві факти від міфів, я спробую зробити критичний аналіз моїх основних джерел, а саме мемуарів Ignacy Chiger «Swiat w Mroku», та книги Кристини Хігер «Дівчинка у зеленому светрі» яка є перекладеною українською.

Почну з того, що це нова для мене тема і досліджувати її було вкрай важко. Складності додало й те, що спогади не перекладені на українську і щоб дослідити дану тему мені довелося розвивати навички читання польською. Велика частина джерел, які стосуються Єврейського Голокосту у Львові написані власне польською, а також німецькою, та англійською мовами. У моїй роботі я здійснив переклад книги **Ignacy Chiger «Swiat w Mroku»**. Українських перекладів не існує, що робить цю тему актуальною, щоб популяризувати історію Голокосту серед українців.

Важливо зауважити, що сім'я Хігерів були новим класом польськомовних євреїв, які відійшли від традиційних форм святкування єврейських свят, не дотримувались єврейських законів, не спілкувались на івриті, та вкрай рідко відвідували синагогу. Серед єврейського населення Львова, такі євреї були у меншості. Традиційна єврейська громада сприймала їх, як віровідступників. В такій ситуації вони були чужими серед своїх, поляками для українців, але євреями для німців.

Історія порятунку євреїв у Львові в часи II світової війни в каналізації Львова стала темою багатьох книжок, та фільмів («Світло у темряві», 1946; «In the Sewers of Lvov» – «В каналізації Львова», 1990), двох фільмів – одного художнього («In the darkness» – «У темряві», 2011) і одного документального («Light in the dark» – «Світло в темряві», 1989), а також двох книжок спогадів

(«The Girl in the Green Sweater» – «Дівчинка в зеленому светрі», 2008 та «Świat w mroku» – «Світ у темряві», 2011)»⁴.

Ignacy Chiger «Świat w Mroku»

В сімдесяті роки тема Голокосту стала дуже популярною темою в спогадах про Другу світову війну. Саме в цей час відновив свої спогади Ігнацій Хігер. Важко сказати чому він вирішив зробити це саме в 70-х, і чому не передавав їх до Інституту Яд Вашем? На мою думку, Ігнацій Хігер писав свої мемуари з метою свідчити про Голокост та про історію порятунку його сім'ї, а також свідчити про своїх рятівників, та кривдників. Як відомо, Хігер свідчив на суді у Йозефа Гжимека, який керував у Янівському гетто і був добре знайомий з Ігнацієм. Він присвятив цьому кривднику цілий розділ «Królestwo Grzimka: Pandemonium» У його мемуарах Гжимек часто придумує для Ігнації задачі, які неможливо виконати, ціна яких життя, та кожного разу Ігнацію вдається викрутитись.

Після того, як був знятий документальний фільм «Світло в темряві» 1989 Роберта Маршала знайшла Кристина Хігер і запропонувала йому рукописи її покійного батька, записаних у 1975 році. «Прочитавши рукопис, Маршал збагнув, що це історія порятунку з перспективи лише однієї з десяти врятованих осіб і вирішив – за правилами доброї документалістики – перш ніж її описати, знайти тих, хто на ту пору (наприкінці 80-х років) був ще живий, або поговорити з нащадками. Маршал у своїй книжці спирався на ті розмови та листування: з вдовою та з дочкою Хігера, подружжям Маргулісів (Кларою Келер та Мундком Маргулісом), із сином Якова Берестицького, Генрі, із сином Галини Вінд, Давидом Лі Престоном, а також із дочкою Хаскеля Оренбаха та Гені Вейнберг»⁵.

⁴ Оля Гнатюк «Світло в темряві» Дух і Литература, 2019. с. 143. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17770/Hnatiuk_Svit\(lo\)_v_temriavi_Istoriia_poriatunku_rodyny_Khigeriv_ta_yii_interpretatsii\(1945%E2%80%932012\).pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17770/Hnatiuk_Svit(lo)_v_temriavi_Istoriia_poriatunku_rodyny_Khigeriv_ta_yii_interpretatsii(1945%E2%80%932012).pdf?sequence=1&isAllowed=y)

⁵ Там само. с. 145.

Спогади Ігнація Хігера були для мене цікавішим джерелом, бо їх перекладів на українську немає. А ще він писав їх сам без допомоги журналістів, і мабуть, на меті у нього було не заробити грошей, чи написати світовий бестселер, а залишити після себе правдиву історію порятунку. Його мемуари були написані на початку 1970-их років. До відтворення своїх спогадів про Голокост та переведення їх у машинопис Хігера підштовхнула його дочка, коли він відвідував її у Нью Йорку. Кристина спеціально знайшла друкарську машинку з польським шрифтом. Пам'ять має властивість змінювати освітлення різних подій, багато чого ми бачимо і пригадуємо через призму власних почуттів. Вкрай важко сказати який вплив на мемуари Ігнація мав час, чи обставини в яких вони були написані, та ми точно можемо сказати, що єдиним мотивом було свідчити про Голокост. Це була його друга спроба написати мемуари. Перші він писав ще під час війни. Навіть переховуючись у каналізації він вів свої нотатки, та вони були втрачені, коли Хігеру прийшлося тікати з СРСР.

Польське видання мемуарів Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» було надруковано у 2011 році. Вийшло на друк у мові оригіналу і це не може не радувати, бо я міг читати ці спогади мовою оригіналу не переживаючи, як розтлумачує слова і події перекладач.

Оля Гнатюк зробила колосальне дослідження, яке було дуже помічним, коли я робив критичний аналіз мої основних джерел, отож я багато посилаюсь на її роботу у цьому розділі. Історія порятунку сім'ї Хігерів була відома ще в Совецькому Союзі. «Перший нарис з'явився російською мовою на сторінках багатотиражного совєцького тижневика «Огонёк» у квітні 1945 року, а отже, ще до кінця війни і до початку Нюрнберзького процесу. Через рік, навесні 1946 року, у Львові було надруковано десятитисячним накладом книжку під назвою «Світло в темряві». Сюжет книги Бєляєва «Світла в темряві» перегукується зі спогадами Ігнація Хігера, які до 1989 року були відомі лише сім'ї Хігера, та Робертові Маршалу. «Ще більше здивування викликає співзвучність заголовків:

«Свет во мраке» (1945) – «Світло в темряві» (1946) – «Świat w ciemności» (2016)»⁶. Оля Гнатюк проводить багато червоних ліній між цими текстами, які доводять, що Беляєв міг мати рукописи Хігера, які були втрачені під час переїзду родини до Ізраїля. У передумові до книжки «Swiat w Mroku» Хігер згадує про знайомство з Беляєвим, який зацікавився його історією. Хоча першою по хронології була повість «Свет во мраке» Владіміра Беляєва, яка була видана в журналі «Огонёк» 1945 року та «Усупереч хронології видань, первісним текстом слід визнати зникле свідчення/спогади Хігера. Беляєв почерпнув від Хігера не лише сюжет та постаті, а й деякі образи та метафори.»⁷ Моє дослідження опирається на книжки, фільми, та деякі документи, які мені вдалось відшукати.

Читаючи «Swiat w Mroku» я дійшов висновку, що автор не орієнтувався на конкретну аудиторію, його текст був адресований майбутнім поколінням. Для прочитання мемуарів не потрібна якась особлива підготовка, він легко читається, мова і зміст зрозуміла, та буде цікавий не тільки історикам, чи науковцям. Свої спогади про Голокост автор починає з приходу комуністів і хронологічно розкриває всі ключові події з 1939-1944 рр. Це дає змогу порівнювати його свідчення з іншими сучасниками. Це джерело дає можливість побачити Львів в час другої світової війни очима одного з небагатьох вцілілих євреїв. У спогадах присутні імена і прізвища людей з якими його зводила доля, його рятівників, та кривдників, назви вулиць, а також дати, які дозволяють слідкувати за хронологією подій.

Підсумовуючи спогади Хігера про окупацію Львова комуністами, українці і євреї співіснували доволі мирно. Хігер не звертає увагу на деталі, які переростуть у криваве протистояння під час німецької окупації і приведуть українців та до крайнього антисемітизму, та кривавої розправи над єврейським

⁶ Оля Гнатюк Світ(ло) в темряві. Дух і Література, 2019. с 127. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17770/Hnatiuk_Svit\(lo\)_v_temriavi_Istoriia_poriatunku_rodyny_Khigeriv_ta_yii_interpretatsii\(1945%E2%80%932012\).pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17770/Hnatiuk_Svit(lo)_v_temriavi_Istoriia_poriatunku_rodyny_Khigeriv_ta_yii_interpretatsii(1945%E2%80%932012).pdf?sequence=1&isAllowed=y)

⁷ Там само. с. 173

народом. Ігнацій радше вказує на те, що напруга зростає між поляками і євреями, які не могли змиритись з тим, що багато євреїв вітали прихід радянської влади, і надіялись отримати з неї якісь дивіденди. Також ми бачимо, що до приходу нацистів, Львівські євреї не бачили в українцях рівних або союзників. Єдиних союзників євреї вбачили у поляках, бо гадали, що комуністичні порядки надовго тут не затримаються.

Одним з ключових персонажів у Хігерів виступає Леопольд Соха, їхній спаситель і праведник. Знайомство з Сохою відбулось перед ліквідацією гетто, коли групі на чолі з Хігером вдалось прорити тунель до каналізаційної системи міста, де вони збирались перечекати чергову «акцію». Ніхто не розраховував, що сидіти у підземеллі їм прийдеться аж 14 місяців. Цікавим є те, що на праведника Соху перетворило знайомство з євреями, та той факт, що від нього почало залежати життя цих людей. Спершу допомога євреям ґрунтувалась суто на фінансовій винагороді, та коли гроші закінчились він продовжував носити їм харчі. У мемуарах Ігнація це пояснюється, як спроба відкупити свої гріхи. У минулому персонаж Сохи це грабіжник, дрібний хуліган. Хігери акцентують свою увагу на одному з трьох рятівників, хоча насправді їх було троє, і один з них був українцем за національністю. «Групі у двадцять осіб погодилися допомогти працівники каналізації: Леопольд Соха, Стефан Врублевський та Юрій Ковалів. За заздалегідь визначеними фінансовими умовами вони взяли участь у підготовці втечі та облаштуванні життя в підземеллях, та й у подальшому виживанні. Поступово між втікачами і робітниками з'явилася певна довіра. Останній період (у різних джерелах його тривалість відрізняється – від кількох місяців до кількох тижнів), коли в лідера групи закінчилися кошти, робітники взяли на себе утримання підопічних.»⁸ У художньому фільмі

⁸Оля Гнатюк Світ(ло) в темряві. Історія порятунку родини Хігерів, та її інтерпретації. Дух і Література, 2019. с.130

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

[http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17770/Hnatiuk_Svit\(lo\)_v_temriavi_Istoriia_poriatunku_rodyny_Khigeriv_ta_yii_interpretatsii\(1945%E2%80%93932012\).pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17770/Hnatiuk_Svit(lo)_v_temriavi_Istoriia_poriatunku_rodyny_Khigeriv_ta_yii_interpretatsii(1945%E2%80%93932012).pdf?sequence=1&isAllowed=y)

польської режисерки Агнешки Голанд працівників каналізації взагалі було двоє, і обидва поляки.

Кристина Хігер «Дівчинка у зеленому светрику»

Кристина Хігер єдина з групи вцілілих у каналізації Львова досі жива. Живе в Нью Йорку, та має свій бізнес у галузі стоматології. Її книга спершу була видана в Америці. В оригіналі: "The girl in the green sweater: a life in Holocaust's shadow", New York: St. Martin's Press, 2008. Польське видання «DZIEWCZYŃKA W ZIELONYM SWETERKU» Krystyna Chiger, Daniel Paisner Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 284 s. Українське видання «дівчинка у зеленому светрику» у 2015 році. Це художня книга, яка описує історію порятунку євреїв в каналізації Львова. Свою книгу «мемуари» Кристина писала у Нью Йорку у віці 65 років. Мабуть, не кожному дано мати таку пам'ять, щоб пригадати в деталях своє життя у 6 річному віці. На мою думку, у своїх спогадах вона опирається на батькову пам'ять, мабуть, вони не одноразово пригадували ті нелегкі для сім'ї часи. У її книзі містяться ті деталі про способи виживання дітей, яких немає у книзі «Swiat w Mroku». Кристині Хігер допомагав писати її книгу Даніель Пейснер, журналіст, який вказаний, як співавтор книги «Дівчинка у зеленому светрику». Важко сказати з якою метою була створена книга, і чому Кристина не зважилась на це раніше та її цінність неможливо заперечити.

«Дівчинка у зеленому светрику» назва пов'язана з її бабусею, яка зв'язала для неї цей светрик. Переховуючись у каналізації, Христина носила улюблений зелений светрик, який ще до війни зв'язала її бабуся, яка загинула у Янівському концтаборі. Зелений светр Кристини зараз тиражується сотнями в'язальниць по всьому світу, оригінал зберігається у Меморіальному музеї Голокосту в США.

Спогади Кристини Хігер мають багато схожого з іншими дитячими спогадами про Голокост, багато з них мають навіть схожі назви. Суттєвою

відмінністю є часовий контекст написання цих спогадів. Кристина Хігер писала свої спогади вже в дорослому віці близько 60 років після пережитих подій. Якщо взяти для порівняння мемуари Яніни Гешелес «очима дванадцятилітньої дівчинки» назва говорить про те в скільки років вона їх писала. Вона писала їх ще під час війни, і вони збережені в оригінальному тексті. Вперше їх було опубліковано у Кракові 1946 року. У 2011 році вийшов український переклад. Між цими спогадами є багато спільного, вони обоє були ще дітьми під час нацистської окупації України та жили у Львові у період з 1941-1944 рр. Описують способи виживання дітей в період ШОА. У обох українці фігурують, як виконавці липневих погромів 1941 року.

Контекст появи та зацікавлення спогадами про Голокост в Україні пов'язаний зі звинуваченням українців у причетності до знищення єврейського населення. Формуванням власної ідентичності модерної України, є неможливим без відтворення правдивої історії Голокосту, та включення її в європейський контекст конструювання пам'яті про ШОА.

У вільному доступі є свідчення Кристини Хігер, та її молодшого брата Павла, яке вони дали відразу після війни, Ярослав Кіт здійснив переклад українською мовою «Протокол свідчення, складеного Єврейською Воеводською Історичною Комісією у Кракові, 6 лютого 1947 року.»⁹ У свідчення міститься інформація про спуск до каналізаційної системи у спробах переклати там фінальну «акцію» ліквідації гетто. Також про «каналіжів»¹⁰ які допомагали їм виживати протягом 14 місяців під землею, забезпечуючи провіантом, та іншими речами без яких їм би не вдалось вижити. Імен «каналіжів» та скільки їх було у свідченнях немає.

«Дівчинка у зеленому светрі» - це художня інтерпретація спогадів львівської єврейки про Львів, якій разом зі сім'єю вдалось пережити Голокост

⁹ Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/shafka-dok/khiger-svidchennya>

¹⁰ Каналіжі - працівники каналізації.

під час другої світової війни. А все це завдяки її безмежній жазі до життя та винахідливому батьку, який ні за що на світі не був готовий віддатись у лапи смерті. Кристина починає свої спогади з опису свого життя до приходу комуністів. «Як принцеса. Ось як я зростала – як персонаж із казки. Принаймні до певного моменту.»¹¹. Сім'я Хігерів, як і багато інших єврейських родин, відносилась до заможних людей. Її батьки займались бізнесом, мали помешкання у найкращому районі міста на вулиці Коперника 12. У квартирі було 4 просторих кімнати, дорогі меблі, можна сміливо стверджувати, що її сім'я до приходу росіян, а згодом німців, жила заможнo. « 1 вересня 1939-го року відбулось дещо жахливе. Батько підвів мене до вікна і показав на німецькі «мессершміти» що літали над містом. – *to jest koniec*. – сказав він»¹². Так починається історія виживання однієї єврейської родини, про яку, власне, і йтиме далі мова. Ще зовсім недавно така щаслива і заможна родина, втратить все, та не один одного. І їхня безмежна любов та родинні зв'язки стануть запорукою їх виживання.

Її родині з невеликою групою євреїв вдалось пережити фінальну «акцію» зачистки гетто сховавшись в каналізаційній системі міста і перечекати, поки Львів буде звільнено від німецьких нацистів. Чотирнадцять місяців під землею, чотирнадцять місяців без сонця, свіжого повітря, чистої води, серед щурів у каналізації. Все це довелось пережити групі євреїв, які переховувались від нацистів та прихильників їхньої ідеології. Ризикуючи власним життям у каналізації їм допомагав поляк-католик Леопольд Соха, у минулому злодій, а тоді вже добрий сім'янин, який таким чином немов спокутував свої гріхи. В цілому книга не позбавлена упередженості та багатьох неточностей. Адже на момент окупації маленькій Крисі було заледве сім років, та й писала вона мемуари вже зовсім не в юному віці, і все ж це книга про маленьку єврейку, її жагу до життя, дружбу і порятунок. Акцент книжки зроблений саме на дитячих

¹¹ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С.13.

¹² Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С.21.

спогадах про Голокост. До недавнього часу, свідчення дітей, що пережили Голокост не брались до уваги у якості джерел для дослідження історії Голокосту. Свідчення дітей вважалося дискусійним та ненадійним, історики не довіряли таким джерелам. Та розглядаючи ситуації з такої позиції ненадійними можна вважати будь-які свідчення навіть дорослих, у яких справді могли бути причини для неправдивої інформації.

У спогадах Кристи міститься багато інформації про способи виживання дітей, підробні документи, сховки які придумував її батько, щоб сховати дітей під час обшуків. У спогадах багато упереджень в бік українців, які зазвичай фігурують, як джерело загрози. На її спогади могло вплинути те, що багато західних дослідників та істориків звинувачують українців у антисемітизмі, та колаборації з нацистами. Хронологічно ця книга описує події з 1939 по 1945. рр. Вона передає дитячий досвід Голокосту. Та слід пам'ятати, що її спогади залежні від батькових мемуарів, власних упереджень, та допомоги Даніеля Пейснера, який зробив з цієї розповіді світовий бестселер

Образ українців у книзі Кристини Хігер виключно негативний. Часто вона описує події свідком яких вона не могла бути, це стосується детальних описів побиття євреїв українцями. Це нашттовхує на думку що цю ненависть до українців, їй прищепили вже в Ізраїлі, можливо у школі. На цю думку мене нашттовхнув епізод з книжки «Дівчинка в зеленому светрі» в якому Кристина описує Петлюру якого вони вивчали на уроках історії. Якщо прочитати протокол свідчень, які вона дала відразу після війни Єврейській історичній комісії 6 лютого 1947 року. Там також немає ніяких свідчень про насильство з боку українців. Це говорить про те, що всі негативні образи українців у міжнаціональних стосунках, які вона наводить в книзі, були здобуті у більш зрілому віці. Та підтримують вже сформований міф про український антисемітизм.

Після війни Кристина Хігер разом зі сім'єю якийсь час жили у Львові звідки їм прийшлося тікати до Кракова, через боязнь потрапити під репресії Радянської влади. В інтерв'ю Кристина говорить про те, що советська влада не довіряла євреям, вважаючи їх «агентами», «вони хотіли відправити мого батька до Сибіру, бо дізнались, що ми були буржуа, а ще кожен єврей, який вижив під час Голокосту вважався шпигуном»¹³. Також в інтерв'ю Кристина говорить, що щоб дістатись до Кракова їм довелося їхати у потязі для худоби, і поїздка зайняла аж 3 тижні, пояснюючи це тим, що мости були розбиті, і потяг багато об'їжджав. У спогадах Ігнація, дорога зайняла не повний день, бо потяг яким вони добирались був призначений для офіцерів, і їхав швидше ніж цивільні. Ще один цікавий момент, який міститься в інтерв'ю, це опис школи і її стосунки дітьми з якими вона навчалась у Кракові. Навчаючись у школі, їй доводилось приховувати, що вона єврейка, їх батьки навіть змінили прізвище на Хировські, щоб звучати більш по польському. Матері дітей зі школи прийшли допитуватись у директора, чи Крися єврейка? І коли директор запитав, чому вони про це запитують, батьки відповіли «бо вона занадто розумна»¹⁴. У книзі «Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту» приблизно в такий спосіб Кристина пояснює антисемітизм українців до євреїв, але про польський антисемітизм там замовчується. У 1957 вони емігрували до Ізраїля. В Єрусалимі Кристина вивчилась на стоматолога і вийшла заміж за єврея Маріона Квасневського, якому також вдалося пережити Голокост. Після одруження у 1968 році вони з чоловіком емігрували до Сполучених Штатів Америки, де продовжили свою стоматологічну практику, живуть у Нью Йорку разом з дітьми. Брат Кристини Павло робився в авто катастрофі у віці 39 років. Мати Кристини Пауліна Хігер померла у 2000 році. Батько Ігнацій Хігер помер у 1975 році.

Агнешка Голланд «W ciemności»

¹³ United States Holocaust Memorial Museum, Interview with Kristine Keren, October 25, 2007, United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.030*0520. USHMM Archives RG-50.030*0520. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.030.0520_trs_en.pdf

¹⁴ Там само.

Художній фільм режисерки Агнешки Холанд «W ciemności», «У темряві» 2011 року також описує історію порятунку євреїв в каналізації Львова під час фінальної акції по знищенні гетто. Ці ж самі події описує Ігнацій Хігер у мемуарах «Swiat w Mroku» , та Кристина Хігер у художній книзі «Дівчинка у зеленому светрику». «У темряві» це польсько-німецько-канадський фільм який був знятий за сценарієм канадського сценариста Давида Шумана. Який сконцентрував увагу фільму на перевтіленні мародера Сохи у праведника. Основою для сценарію слугувала документальна книга Роберта Маршала In The Sewers of Lvov (в каналізації Львова). Екранізація сценарію Д. Шамуна була запропонована співпродюсерами з Польщі, Німеччини, та Канади, для зйомки фільму обрали польську режисерку Агнешку Голанд, яка мала добрі знання в історії Голокосту, та як зобразити його у кінематографі. Коли Агнешка Холанд почала працювати над фільмом вона ще не була знайома з Кристиною Хігер, та її книгою. Після того, як вийшов фільм «У темряві» масова симпатія і зацікавленість польських глядачів спровокувала видавництво книги Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» 2011 рік, та «DZIEWCZYNIKA W ZIELONYM SWETERKU» Krystyna Chiger, Daniel Paisner Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011.

Якщо поставити собі запитання, з якими намірами був створений сценарій, стає зрозумілим, що Шамун помітив в цій історії цікавий сюжет, який обов'язково знайде зацікавлених глядачів по цілому світу. Історія Голокосту це вкрай популярна тема у кінематографі. Його ідею втілили в життя польська режисерка Агнешка Голанд, яка додала вигідне освітлення польського народу, відгородивши його від звинувачень в польському антисемітизмі. Інформація, яка міститься у фільмі цікава тим, що це ще одна інтерпретація історії порятунку сім'ї Хігерів, чії спогади я аналізую у своїй роботі.

Метою фільму було відтворення реальних історичних подій, які відбувались у Львові під час II світової війни в період ШОА для широкої

аудиторії. У фільмі немає вигаданих персонажів, підтвердження цих подій описані у свідченнях, документах, та мемуарах.

Думаю немає особливої потреби переказувати сюжет фільму, отож я зупинюсь на найважливіших моментах, які допоможуть в оцінці інтерпретації версії подій. Події фільму розгортаються навколо рятівників та групи Євреїв, яким вони допомагали переховуватись у каналізації. Тобто час фінальної акції по ліквідації гетто. У фільмі увага сконцентрована на двох рятівниках поляках, Леопольд Соха, та Стефан Врублевський, який незабаром поплатиться за свою допомогу та загине від рук німців. Він гине після того, як Соха, щоб спасти єврея, якого викрив німець вбиває його. І щоб поквитатись за смерть за смерть свого колеги німці вішають 40 поляків. Про третього рятівника Юрія Коваліва, який був українського походження, і по суті був інженером бригадиром, єдиним хто вмів читати карти підземелля, у фільмі не згадується. Відомості про Коваліва також відсутні у спогадах Кристини Хігер, хоча її батько Ігнацій, та Роберт Маршал згадують третього рятівника.

Одним із ключових персонажів фільму виступає Леопольд Соха. Польський католик, працівник каналізації, який під час допомоги євреям перетворюється з грабіжника мародера на праведника. У цей персонаж вкладений образ праведних поляків, що має на меті висвітлити простий польський народ у боротьбі з антисемітизмом, а не як співучасників Голокосту. У фільмі висвітлюються найкращі якості Сохи, коли він, щоб спасти єврея допомагає з вбивством німецького солдата. Чи коли він переконує свою дружину Ванду всиновити дитину єврейської жінки, яка народила в каналізації. Та прийшовши до євреїв з хорошими новинами про всиновлення дитини дізнається, що жінка вирішила вбити її. У фільмі не показано, які проблеми доводилось долати Леопольду Сосі, і чому ця історія унікальна для польської культури, з її антисемітизмом, фобіями, та насильством по відношенні до Євреїв. Ми бачимо, як поляки збирають закривавлений одяг із порожнього гетто, а продавчиня підіймає ціни, коли запідозрює, що Соха допомагає євреям,

але цього не достатньо, щоб усвідомити шлях трансформації поглядів. Ось приклад. Коли Соха приносить з кладовища коштовності, приховані його підопічними, він відчуває спокусу вкрасти їх і розповідає про це своїй дружині. Вона без вагань відмовляється. «Проблема антисемітизму як культурної моделі, однак, полягає не в тому, що викрадення єврейської власності дозволено чи ні, а в тому, що це взагалі не розглядається як крадіжка. Це акт історичної справедливості, законна відплата за шкоду, що євреї заподіяли полякам, кошти, які раніше відібрали у польської нації та від кожного поляка.»¹⁵ Автор вважає малоімовірним те, що Соха і його дружина ставляться до євреїв, як до рівних, і застосовують ті ж самі закони моралі. Якщо антисемітизм не постає, як модель поведінки, світогляду, поля зору польського народу, не можливо зрозуміти у чому полягає унікальність історії Сохи, та трансформації його світобачення.

Українці у фільмі здебільшого фігурують, як поліцаї, які беруть активну участь у ліквідації гетто. Ключовим персонажем українського походження є Бортник український поліцай, з якими був добре знайомий Соха, бо вони разом сиділи в тюрмі, і мали доволі теплі стосунки. По відношенні до Сохи Бортник поводить доволі благородно, одноразово навіть рятує йому життя, коли його зловила українська поліція і хотіли розстріляти за підозрою у зраді.. Та для Сохи, Бортник був ворогом через те, що він полював на євреїв, яких переховував поляк. Незабаром Бортник гине. Запідозривши Соху у переховуванні євреїв, він спускається за ним в каналізацію і тоне там через те що починається сильна повінь, і каналізація повністю заповнюється водою. У фільмі короткочасно був висвітлений позитивний український персонаж. Який був бригадиром на заводі, де працювали євреїв, і допоміг проникнути на цей завод одному з втікачів яких переховував Соха. Коли Соха запропонував гроші за цю послугу українець відмовляється, зі словами - Бог мені заплатить.

¹⁵ Fantazmat "Sprawiedliwych" i film W ciemności Agnieszki Holland. Tomasz Żukowski Електронний ресурс.

Режим доступу:

https://www.researchgate.net/publication/276454191_Fantazmat_Sprawiedliwych_i_film_W_ciemnosci_Agnieszki_Holland

Розділ 2. Кристина Хігер: життя у мороці Голокосту. Спогади дітей про Голокост у Львові.

«Дівчинка у зеленому светрі» це художня інтерпретація спогадів про Голокост Кристини Хігер. Дитини, яка разом зі сім'єю врятувалась від нацистів в каналізації Львова. Її родина з невеликим гуртом інших євреїв сховались в каналізаційній системі міста, щоб перечекати, поки Львів буде звільнено від німецьких нацистів. Чотирнадцять місяців під землею, чотирнадцять місяців без сонця, свіжого повітря, чистої води, серед шурів у каналізації. Все це довелося пережити групі євреїв, які переховувались від німців та прихильників ідеології антисемітизму. Ризикуючи власним життям під землею їм допомагав поляк-католик Леопольд Соха, у минулому злодій, а тоді вже добрий сім'янин, який таким чином немов спокутував свої гріхи.

Спогади Кристини Хігер «Дівчинка у зеленому светрі» все ж є важливим джерелом для дослідження історії Львова в періоду Голокосту. Попри все вона була учасником тих не найкращих для міста та людей часів, вона разом з іншими євреями боролась за життя, за своє місце під сонцем, за право існування. Унікальність історії порятунку сім'ї Хігерів пов'язана з тим, що це одна з небагатьох сімей, якій вдалось врятуватись в гетто всім разом не віддавши дітей на всиновлення. Бо як ми знаємо, дітей і старих в гетто ліквідували у першу чергу. Здебільшого, якщо дітям і вдавалось пережити Голокост, їх переховували за межами гетто. З всієї групи, яка переховувалась у каналізації, було тільки двоє дітей Кристина і Павло Хігери.

«У середині 1930-х років у Львові було понад шістьсот тисяч жителів, з них близько сто п'ятдесятьох тисяч євреїв.»¹⁶ Для порівняння я наведу інші статистичні дані, які надає історик, Євген Наконечний, який також був жителем Львова у зазначений період. У своїй книзі «Шоа» у Львові автор подає дещо іншу статистику про населення Львова. «З 14 квартир у його будинку лише 3 займали не євреї. Подібні пропорції зберігались у сусідніх кварталах старої

¹⁶ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С. С.13.

Краківської ділянки Львова. Ці північні квартали належали до районів, які були найбільше заселеними євреями. Загалом перед Другою світовою війною у Львові проживали 110 тисяч євреїв, або 32 відсотки від усього населення. Інакше кажучи, кожен третій львів'янин був євреєм. Часто на вулицях можна було зустріти ортодоксальних євреїв. Поляків, для порівняння налічувалось трохи більш ніж половина - 131 тисяча (54%), а українців - всього 52 тисячі майже (14%). До того ж українці були соціально і політично не активними. Їх не допускали до жодних адміністративних посад, до престижних місць праці у жодних сферах діяльності, і рідко хто з них потрапляв на навчання у вищі навчальні заклади.»¹⁷ Між статистикою Кристини Хігер і Євгена Наконечного прослідковуються відмінності у цифрах, які вони подають. За статистикою Наконечного 32% євреї, за статистикою, яку подає пані Хігер, євреї склали 25% від всього населення міста. Для порівняння я ще наведу статистику зі статті Джон Пола-Химки. «Напередодні Другої світової війни Львів був багатонаціональним містом. У 1939 році поляки становили незначну більшість його населення (157,490 тис. з 312,231 тис. всього населення, тобто трохи більше 50%), за ними ішли євреї (99,595 або 32%) та українці (49,747 або 16%).»¹⁸ Мабуть, більш правдоподібною буде цифра 32% яка збігається, зі статистичними даними декількох дослідників. Також суттєвим перебільшенням у Кристини наведена цифра понад 600 тис. жителів Львова, це майже у два рази більше ніж у інших статистичних даних. Дані про національний склад населення, та їх відносини між собою є надзвичайно важливим джерелом для вивчення історії. Тому для прикладу я наведу статистичні дані, які дає сучасний український історик Ярослав Кіт у своїй науковій праці, яка стосується вивчення повсякденного життя львів'ян у період 2 світової війни. У статті науковця зустрічається таблиця з даними про чисельність населення м. Львів відповідно до перебігу війни.

¹⁷ Євген Наконечний, «Шоа» у Львові. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. С. 10.

¹⁸ Химка Джон-Пол. «Львівський погром 1941-го: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба» Історична Правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>

«Чисельність населення міста змінювалася відповідно до перебігу війни (Табл.1). Тому в окремі періоди чисельність сягала півмільйона мешканців. Густота населення звичайно впливала на взаємостосунки між різними національними групами. Владі не вдавалося регулювати демографічні процеси.»¹⁹

Табл.1

дата	Загальна кількість мешканців	У тому числі:			
		поляків	українців	німців	євреїв
31.08.1939	333500	169900	53200	2600	104700
01.1940	500000	.	.	-	.
27.08.1941	327400	.	.	-	.
18.09.1941	325458	150058	64315	5923	104126
1.03.1943	283690	153066	81583	19013	20722
08.1944	149000	92500	52100	-	1300

Згідно з таблицею видно дивовижний факт зменшення чисельності євреїв Львова протягом 1939-1944 років. Це очевидний наслідок політики Третього Рейху.

На 1939 рік сім'я Хігерів складалась із 4 людей. Ігнацій Хігер – батько, Пауліна Хігер – мати, Кристина Хігер – дочка, Павло Хігер – син. Павлик народився у травні 1939 року, того ж року почалась 2 світова війна. Ця війна назавжди змінила життя багатьох людей, незалежно від того, якої вони були національності чи віросповідання. Вона заставила замислитись та переоцінити цінності людського буття.

¹⁹ Ярослав Кіт. Щоденне життя у Львові у період Другої світової війни: стосунки націй на прикордонній території, С.131-140.

« 1 вересня 1939-го року відбулось дещо жахливе. Батько підвів мене до вікна і показав на німецькі «мессершміти» що літали над містом. – *to jest koniec*. – сказав він»²⁰. Батько Кристини усвідомлював, що наближаються зміни мабуть, він усвідомлював весь масштаб трагедії яка наближалась. «Перша зміна з приходом радянської влади - з дому зникли няня і покоївка. Ми тепер приєдналися до комуністичної Росії, а там усі рівні.»²¹ Родина була вимушена здати їхній магазин, щоб їх не засудили за буржуйство, і не відправили до Сибіру, як це робили зі всіма, хто залишав щось у приватній власності. Незабаром їхнє помешкання розділили, і від чотирьох кімнатної квартири їм залишили лише дві. В інших двох оселилися біженці із Кракова. В загальному для маленької дівчинки зміни були не надто разючими й вона швидко до них звикла. Насправді важко було дорослим, які, щоб прожити працювали відразу на двох роботах, а то і трьох. Життя в союзі було жахливим випробуванням, як і для сім'ї Хігерів, так і для інших львівських сімейств. Для Кристини Хігер судячи з її спогадів, життя у Союзі не приносило суттєвих змін. Більше про цей період говорив її батько, який на собі відчув всі репресії кровожерливої системи, про що буде сказано в іншому розділі. Набагато більше спогадів у пані Хігер залишилось від німецької влади та системи. Ці спогади залишили назавжди шрами у її на той час ніжній і дитячій душі. Цей період їй запам'ятався більше, що зовсім не дивно.

«29 червня 1941 року, коли у місто увійшли підрозділи вермахту, батьки були нажахані. Паніка охопила все місто.»²². Пакт про ненапад порушено. Росіяни здали місто. Нажахані євреї боялись виходити з домівок. « А на вулицях танцювали українці. Річ у тому, що німці пообіцяли українцям вільну Україну, і ті страшенно раділи визволенню з під російського панування.»²³. « Українці замість німців взялися до брудної роботи, коли ще німці не встигли з'явитися.

²⁰ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С.21.

²¹ Там само. С.23.

²² Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С. 31.

²³ Там само. С.31.

То був початок погромів, тоді від рук українців загинуло понад 6000 євреїв»²⁴ Тут також суттєво перебільшені цифри про загиблих, і суттєвим зауваженням буде додати, що не всі євреї, які загинули під час погромів, гинули саме від рук українців. Виглядає, що Кристина цілеспрямовано приписує вину голокосту, антисемітизму, погромів і смертей виключно українцям.

Згідно з її спогадами, погроми почались, ще до приходу німців. Хоча, якщо порівнювати спогади Кристини її батька Ігнація, то Ігнацій пише, що репресії з боку українців почались вже після приходу німців. У спогадах Кристини немає згадки про те, звідки береться ця ненависть українців до Євреїв.

Кристина критикує українців звинувачуючи їх у крайній жорстокості по відношенні до євреїв. «Тисячі проявів жорстокості злились у вир насильства та знущань. Хлопчаки били євреїв дрючками, до крові смикали їх за бороди, грабували. У ніч Петлюри, українці вбили понад 5000 тис. євреїв. Я бачила, як українці витягували євреїв з будинків на вулиці, де потім їх розстрілювали на місці. Згодом, я вчила про Петлюру на уроках історії. Історії. За Петлюри в результаті погромів загинуло майже сто тисяч євреїв. Кажуть він дозволяв ці погроми вважаючи їх способом згуртувати український народ»²⁵ Кай Струве дає іншу статистику вбитих у дні Петлюри, вважаючи що статистичні дані вбитих під час липневих погромів значно завищені «Приблизно 1 500 євреїв розстріляла львівська поліція безпеки в зв'язку з так званими «днями Петлюри»^{25–26} липня 1941 року.»²⁶

Після всіх цих описів погромів, і звинувачень у бік українців, Кристина пише «На власні очі, я не бачила, яке було життя міста в перші дні німецької окупації, бо не виходила з хати. Ми з мамою і братиком сиділи у нашому

²⁴ Там само. С. 32.

²⁵ Там само. С. 33

²⁶ Кай СТРУВЕ. «ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/36719660>

помешканні на вулиці Коперника, я бачила світ з вікна.»²⁷ Аналізуючи спогади Кристини про літні погроми, я дійшов висновку, що Кристина керується здебільшого почуттями, та власними упередженнями описуючи літні погроми. Звинувачуючи українців у катуванні євреї, описуючи методи цих катувань. На завершення, визнавши, що вона цього не бачила, бо не виходила з хати. Стає зрозумілим, що Кристина підтримує вже сформовану модель єврейсько-українських стосунків. Я дозволю собі припустити, що цю ненависть їй прищепили, вже в Ізраїлі. На таку думку мене нашттовхує те, як вона описала Петлюру про якого вчила у школі на уроках історії «За Петлюри в результаті погромів загинуло майже сто тисяч євреїв. Кажуть він дозволяв ці погроми вважаючи їх способом згуртувати український народ.»²⁸ Якщо порівнювати спогади Кристи зі спогадами Ігнація про цей період. То в нього немає таких прямих звинувачень у бік українців. Для початку, Ігнацій визнає, що винними у погромах були не тільки українці, а й поляки також. «Жидівська кров була на руках не тільки українців, а й поляків, які мстились жидам за злочини скоєні через росіян.»²⁹

Річ у тім, що українці ненавиділи комуністичну владу та всіх її прихильників. А серед прихильників комуністів було багато євреїв, які розуміли політику комуністів через призму марксизму, а не спотвореного ленінізму. Ці слова підтверджує Євген Наконечний, історик пише: «Прості галицькі євреї зустрічали Червону армію квітами та непідробним беззастережним ентузіазмом. Їхня радість була такою бурхливою, такою запальною. Довкола лунали їх палкі вигуки: - Хай живе Сталін, хай живе союз!»³⁰ Така реакція євреїв мала свої вагомні підстави. Галицькі євреї були проінформовані про політику антисемітизму, яку сповідують Гітлер та німецька армія. Також вагомим фактором є те, що євреї вже давно бажали позбутись

²⁷ Хіґер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С. 33.

²⁸ там само. С. 33.

²⁹ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С. 85.

³⁰ Євген Наконечний, «Шоа» у Львові. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. С. 20.

приниження, яке було спровоковане польськими шовіністичними колами. Така реакція могла спровокувати неприязнь до євреїв, як і з боку українців, так і з боку поляків, які вважали євреїв патріотами Польщі.

Яків Хонінгсман написав про це так: «Вже 30 червня 1941-го у будинку львівської «Просвіти» зібрались очільники українських організацій і проголосили «Акт відновлення Української держави»³¹. Євреї радо прийняли цей документ, сподіваючись, що Українська держава зможе якоюсь мірою вберегти своїх єврейських громадян від гітлерівських погромів.»³² Євреї надіялись на те, що новостворена Українська держава обов'язково знайде місце для національних меншин, а особливо, євреїв. Через те рабин Єхезкел Левін звертався до Андрея Шептицького з потребою у захисті єврейського населення Українською УГКЦ, яка мала широкий вплив на національний рух. «У пастирському листі від 1 липня 1941 року, надісланому голові українського уряду Ярославі Стецьку, митрополит написав: Сподіваємося від нашої держави мудрости, справедливости й таких розпоряджень, які візьмуть до уваги потреби та добробут усіх громадян, що живуть у нашому краю, незалежно від їхнього визнання, національності, і суспільного становища»³³

Для керівництва ОУН на чолі з Ярославом Стецьком було вкрай важливо, щоб глава УГКЦ митрополит Андрей Шептицький підписав звернення і підтримав Акт про відновлення Української Держави. Шептицький погодився підписати цей Акт, та вимагав, щоб новостворений український уряд був толерантний по відношенні до всіх національних меншин, які в той час проживали у Львові. «Тогочасна концепція національної політики ОУН передбачала створення в майбутньому моноетнічної української держави шляхом асиміляції національних меншин. Виняток робили тільки для євреїв. Ярослав Стецько, якому Коновалець доручив підготовку ідеологічного змісту другого Конгресу ОУН, писав: «Всякі меншини поза жидами, для яких будуть

³¹. Електронний ресурс: <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/honigsman.htm//> Яків Хонінгсман. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944).

³² Там само.

³³ Там само.

гетта, будуть зденаціоналізовані й засимільовані всіми доцільними засобами, як атракцією ідеї, моральною демобілізацією (і висилками до границь їх «ойчизн»), так і фізичними засобами, коли це останнє буде потрібне й доцільне [...]»³⁴

Якщо поставити собі запитання чим була спровокована ненависть до євреїв у колах ОУН? «Слід пам'ятати, що 1930-ті рр. – час найбільшого розмаху комуністичного терору в радянській Україні. Значний відсоток євреїв у більшовицькій партії та особливо в каральних органах СРСР породжував переконання про виняткову роль євреїв у злочинах більшовицького режиму. Те, що більшість радянських, а тим паче галицьких, євреїв не була причетна до цих злочинів, не мало значення, адже з погляду інтегрального націоналізму боротьба у світі точиться між націями як колективними особистостями, а отже вся нація мусить відповідати за дії своїх представників.»³⁵

Шептицький засуджував погроми, та будь-які прояви антисемітизму, чи колаборації з фашистами. Він всіма способами захищав євреїв, допомагав їм переховуватись, переховував їхніх дітей, допомагав з документами та багато іншого. У єврейських колах знали, що Шептицький налаштований позитивно по відношенні до національних меншин, а також про його вплив на національні рухи. У багатьох свідченнях євреїв присутні згадки про Шептицького, в той чи інший спосіб мали б знати всі євреї. І все ж ні в Ігнація, ні в Кристини спогадів про Шептицького нема. Як і про будь-яких українців, яких вони б висвітлювали в позитивному світлі. Це доволі дивна позиція, бо як не крути такі люди мали б бути, і про них точно мало б бути відомо Хігерам.

Яніні Гешелес, як і Кристині Хігер вдалось пережити Голокост. Це спогади дванадцятирічної дівчинки, які вона писала одразу після звільнення Львова від німецької армії. «Спогади Яніни Гешелес передала Єврейській

³⁴ Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. : Статті та повідомлення. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. с. 124.

³⁵ Там само. с. 123.

історичній комісії краківська «Рада допомоги євреям»³⁶. Про Шептицького також згадує Яніна Гешелес у своїх спогадах, «Очима дванадцятирічної дівчинки». Вона пише, що під час погромів її батько зник. «Матуся пішла до Левінів, але застала там лише пані Левін. Її чоловік також зник. Вона казала, що він пішов до Шептицького і не повернувся.»³⁷

Навіть в такий складний воєнний час євреї не зберігали солідарності між своїми. Яніна описує, як шляхом обману одні євреї наживались на горі інших. «Одного разу якийсь пан прийшов до нас і сказав, що має звістку від татуся. Я хотіла побігти до шпиталю, але той пан (то був професор гімназії П.) сказав, що буде у пані Левін на вул. Колонтая1 . Я щодуху помчала до мами, і ми туди пішли. Ми застали його з якимось євреєм, вони разом пили горілку. То був високий чоловік із вусиками, худий, з чорним волоссям. Дали матусі випити, але матуся хотіла бути тверезою й обережно виливала горілку з келишка на землю. Пан проф. П. сказав матусі, що знає то від Шептицького, і якщо матуся викладе із пані Левін 3 тисячі доларів, то обидві отримають підписи своїх чоловіків. Пані Левін погодилася, не вагаючись, і через тиждень отримала на пачці від цигарок власноручний підпис чоловіка.»³⁸ З цих слів, ми бачимо «схему» згідно, якої одні євреї наживались на горі інших, і їх не зупиняла війна, спільний ворог, погроми, нацисти. Бажання наживи перевершувало совість. Не знаю, чи можна це віднести до способів виживання, але певною мірою, це виживання коштом іншого. «Матуся пішла порадитися до Ротфельда, але п. Ротфельд сказав: «Якщо Ваш чоловік перебуває у Львові, в гестапо, то Ви отримаєте його назад. Кагал і спільнота можуть його викупити. Але у Львові його немає. Левін, я знаю це з певністю, покійний». Матуся спитала, чи зажадати, щоб татусь написав моє пестливе ім'я. Того вони не могли би підробити, бо не знають. І зажадала. Відповідь мала прийти через тиждень. Минув місяць, а відповідь не прийшла.»³⁹

³⁶ Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки -К.: Дух і Література. 2011. с. 7

³⁷ Там само. с. 28

³⁸ Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки -К.: Дух і Література. 2011. с. 33.

³⁹ Там само. С.33.

У спогадах Яніни Гешелес є ще один цікавий факт, який відрізняється від спогадів Рузі Вагнер, яку разом з іншими жінками забрали на акцію в тюрму під час липневих погромів. Це може свідчити лише про те, що погроми мали хаотичний характер, в них не було лідера, який би всім керував. «Раптом до будинку вбігли українці й почали витягати людей під приводом, що беруть їх на роботу. Бабуся була хвора. Вона загородила шафою дідуся з сусідом в іншій кімнаті. Одна із сусідок, Біберова, замкнулася й сховалася, а своїх дітей позичила сусідкам. Жінок із дітьми залишили, всіх решту витягли з будинку. Увечері вони повернулися закривавлені. Усе, що мали із собою, мушили віддати.»⁴⁰ Згідно зі свідченнями Яніни українці брали на роботу тільки чоловіків. Чомусь до жінок вони були толерантними. Але у випадку Рузі, то їй разом з іншими євреями загнали до тюрми на вулицю Казимирівській (Бригідки), і там були, і жінки, та чоловіки. Чому в одному випадку вони брали тільки чоловіків, а в інших і жінок? «Була година 11-та перед полуднем. Сказали, що українці ведуть вулицею колони єврейських чоловіків і жінок. Однак ми не усвідомлювали того, що відбувається. Несподівано в брамі з'явився якийсь підліток з обличчям бандита. З міною, сповненою сарказмом і ненавистю, він сказав мені й сусідці, з якою я стояла на ганку: «Ходіть-но панянки трохи попрацювати». Щойно я вийшла з брами нашої кам'яниці, як мене оточила зграя вуличників. Усе ще не розуміючи ситуації, я йшла під штурханами й поштовхами у бік казарм. Перед казармами стояла шеренга чоловіків, жінок і дітвори – міське шумовиння.»⁴¹

У спогадах Яніни Гешелес також зафіксовані погроми 1941 - го року, які вона бачила на власні очі. «На вулиці було повно хлопців, які били євреїв мітлами, тріпачками, камінням. Вони вели їх до «Бригідок»¹ на Казимирівську 2 . Я швидко пробігла повз неї, повернула на Легіонів 3 . Тут знову на бульварі били. Я хотіла повернутися на Замарстинівську, але тут ловили мити трупи в

⁴⁰ Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки -К.: Дух і Література. 2011. С. 29.

⁴¹ Химка І. Голокост і сучасність. №2(4) 2008. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер [http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka\(4\).pdf](http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka(4).pdf) с. 47.

«Бригідках». Отож, я йшла через Дошкілля і тут бачила 6-річних хлопчиків, які виривали жінкам з голови волосся, а старим бороди. Крики і плач дедалі сильніші. Я заплющила очі, затулила вуха і щодуху побігла додому. У будинку всі були стурбовані. Ніхто не наважувався вийти на вулицю. Раптом до будинку вбігли українці й почали витягати людей під приводом, що беруть їх на роботу.»⁴² Між свідчення Яніни Гешеле, Рузі Вагнер та спогадами Крістіни Хігер є багато співзвучних тез, вони акцентують свою увагу, на жорстокості дітей, які виривали бороди старим євреям і волосся жінкам. Це не може не дивувати, що діти у віці шести років могли бути настільки жорстокими. Та є і багато відмінностей, в одних спогадах працювати до тюрем забирали тільки чоловіків, в інших чоловіків і жінок.

У книзі Кристина Хігер описала українців як ворогів єврейської нації. Вона рідко наводить конкретні звинувачення, але при будь-якій нагоді наголошує на негативних якостях українців. Всі без виключення українські персонажі, які згадуються у книзі були лихими. Хоча фактично, їй не доводилось комунікувати з українцями, щоб мати змогу оцінити їхню поведінку. Вона описала їх, як ворогів єврейського народу, які лиш підливали масло у вогонь і насолоджувались тим, що євреям випала така важка доля. «Українці зустрічали німців квітами, а українки вибігали поміж мотоциклів, обіймали й цілували солдатів»⁴³ Такий опис дає Кристина Хігер у свої книжці.

Кристина описує, як українці замість німців узялися зачищати вулиці від євреїв і в такий спосіб показували, що вони підтримують німців у їхній політиці, що в них така ж сама ненависть до євреїв. Слід пам'ятати що в момент трагедії Голокосту, Крістині Хігер було всього 6 років і під час погромів вона не виходила на вулицю. Тому ці твердження, я вважаю художнім доповненням тексту. Дуже часто Кристина описує ситуації, яких вона не могла бачити, особливо це стосується липневих погромів. На мою думку, свої погляди щодо

⁴² Там само. с. 29

⁴³ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С.31.

українців Кристина сформувала під впливом інших свідчень про Голокост, частково це були спогади її батька Ігнація. Хоча в мемуарах Ігнація позиція, що до українців та їх прихильність німецької політики виглядала скоріше вимушено. Опис української поліції у спогадах Хігера можна порівняти, до єврейської, за яку соромно, але з іншої сторони, автор визнає, що це способи виживання в умовах окупаційних режимів. Ігнацій Хігер у свої спогадах описує ситуації з якими він стикався, на відміну від Кристини. Кристина, сама писала, що їй не дозволяли виходити на вулицю, і максимально старались відгородити її від шаленства, яке панувало під час війни. «Я маленька дівчинка, що спостерігала за подіями з вікна, усвідомлювала, який коїться жах. Мені звісно забороняли на це дивитись, але я не могла відірвати погляду. Я бачила, як українці допомагали німцям, витягувати євреїв з домівок, а потім розстрілювали на місці, або вивози в Пяски»⁴⁴ Думаю спостерігаючи за подіями з вікна важко визначити, які національності брали участь в акціях і погромах.

Постійно ловлю себе на думці, що я стараюсь вигородити українців, і якось пояснити, або спростувати їхню агресію по відношенні до євреїв. Мабуть, це пов'язано з тим, що я живу у зовсім інший час, і для мене є фантастичним, щоб мої побратими могли бути настільки жорстокими по відношенні до іншої нації. Тому брак співчуття до євреїв збоку української нації, я пов'язую з політичними обставинами, німецькою пропагандою. Але це зло таки відбулось, і неможливо перекласти відповідальність за ці події, на чужі плечі

У Ярослава Грицака є влучні думки, які є дуже помічні під час аналізу єврейських джерел. «Стверджувати, що всі українці були антисемітами, так само несправедливо, як звинувачувати усіх євреїв у злочинах більшовицької влади. Та вигородити українців з цієї ситуації буде не можливо, бо такі українці все ж були, і свідчень насилля з боку українців до єврейської громади є достатньо і на це неможливо закривати очі, але були й ті, які їх рятували. Тяжкі оскарження у колаборації й антисемітизмі провокують в українських

⁴⁴ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С.32..

істориків бажання спростувати їх як сильне перебільшення. Але такі спроби тільки посилюють підозру серед єврейських істориків в необ'єктивності їхніх українських колег. Вирватися із цього блудного кола дуже важко. Стартовою точкою для виходу з цього глухого кута є визнання факту, що деяка частина українського суспільства дійсно співпрацювала з німцями і допомагала їм у винищенні єврейського населення. Українську т. зв. допоміжну поліцію німці використовували для організації й безпосередньої участі у втратах єврейського населення. Вона виконувала ці функції не лише на українських землях, але й у польських, білоруських та литовських гетто. Українські поліцейські були охоронниками у концентраційних таборах.»⁴⁵

«Від рук українців загинуло понад 6 тисяч євреїв.»⁴⁶. Таку цифру наводить Кристина у своїй книжці. Схожі цифри наводить її батько Ігнацій він пише про 5 тисяч, але він говорить тільки про те, що українська поліція допомагала збирати євреїв, та доставляти їх в тюрми. А далі їхньою долею опікувалось вищим німецьким командуванням. Ігнацій не стверджує, що саме українці вбивали євреїв. Дослідник львівських погромів Дітер Поль говорить, що замордованих було у перші дні війни було 4 тисячі, така цифра доволі часто трапляється у спогадах євреїв. Хоча на думку Кая Струве така статистика є суттєвим перебільшенням і найімовірніше вбитих було декілька сотень. Просто терор який відбувався на вулицях, виглядав настільки масово і жорстоко, що євреї могли вдатись до перебільшення, щоб описати масштаб подій. Кількість убитих 1 липня не можна встановити детально. Утім, згадувані в літературі цифри в діапазоні від 4 000 до 7 000 є, очевидно, перебільшеними. Наявні повідомлення й документи про конкретні насильницькі дії не дають підстав стверджувати, що кількість убитих 1 липня була аж такою великою. За реалістичними підрахунками, йдеться не про кілька тисяч, а декілька сотень

⁴⁵Ярослав Грицак. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n8texts/hrycak.htm>

⁴⁶Хіґер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. С.32.

убитих»⁴⁷ Науковець погоджується, що в цілому за весь липень погромів могло набиратись 4000 вбитими. Така цифра відрізнятиметься від кількості, яку наводить Кристина 6 тис., та Ігнацій 5 тис.

Потрібно розуміти, що свідчення Кристини Хігер є обтяжені емоціями та місцями перебільшенням вини українців, які брали участь у Голокості. Книга Кристини Хігер на мою думку є більш художньою інтерпретацією подій, які відбувались з нею та її сім'єю під час Голокосту у Львові. Мене дивує, що у спогадах Хігерів немає ні одного праведника серед українців. Це трохи насторожує... Ми знаємо багато прикладів, коли українці виступали на захист єврейського населення. Історія порятунку родини рабина Давида Кагане, чи Левіна, який також шукав захисту в митрополита Андрея Шептицького. Наприклад, Ярослав Грицак у своєму есеї «Українці в антиєврейських акціях» пише : «серед 35-40 млн українців знайшлося чимало інтелігентів, простих селян і міщан, які, ризикуючи своїм життям, надали притулок сотням і тисячам євреїв (в одному випадку життя єврейської жінки врятував навіть офіцер української поліції, в іншому – Український бургомістр Кременчука). Загальну кількість одних і інших ніхто ніколи не спробував встановити точно. Відомий випадок, коли у Галичині за допомогу євреям страчено 100 українців. Треба думати, що кількість людей, які переховували євреїв і яких не викрила окупаційна влада, була значно більшою. Були випадки, що єврейські родини рятували всією громадою того чи іншого села. В інших випадках долю євреїв намагалися полегшити окремі колабораційні організації. За ініціативою Українського крайового комітету у Львові, був створений українсько-польсько-єврейський координаційний орган для допомоги ув'язненим. У листопаді 1941 р. комітет вислав німецькій владі меморандум, виступаючи проти запровадження гетто у Львові.»⁴⁸ Це свідчить про те, що в українців не було ніякого антисемітизму ідеологічного характеру. Скоріш за все

⁴⁷ Кай СТРУВЕ. «ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/36719660>

⁴⁸ Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Видавництво «Часопис «Критика»», Київ, 2011. С.98.

такими звірствами займалась та частина населення, яка потрапила під вплив німецької пропаганди, у якої були всі передумови для того, щоб спровокувати якусь частину населення на антиєврейські погроми. Якщо в українців на той час і була якась нація, від якої вони справді страждали, і відчували на собі її гніт, то це хіба поляки, і росіяни. Ненависть до євреїв була штучно насадженою спочатку комуністами, а потім використана і підкріплена фашистами.

У спогадах Кристина Хігер пише, що прихід німців був відразу відчутний навіть якщо не виходити на вулицю. Її життя кардинально змінилось. Про те, що коїлось на вулицях вона чула від батьків або спостерігала у вікно. «З приходом німці цілком реорганізували місто та ввели нові порядки. Всім євреям наказали, виходячи на вулицю надягати на рукав пов'язку з зіркою Давида. З шостої вечора до шостої ранку була введена комендантська година.»⁴⁹ Багато людей спершу відчували страшне приниження з приводу того, що їм потрібно носити єврейську зірку, щоб відрізнити єврея від інших людей. В такий спосіб на них здійснювався тиск, будь-який прохожий міг легко впізнати, і відрізнити єврея та будь-хто міг з нього познуватись. Юліана Тувіма, єврейсько-польського поета 20 ст., який жив в роки 2 світової війни, єврейські мотиви захопили після того, як він відчув на собі наслідки політики Гітлера. Це зробило його єврейським патріотом. Насправді Юліану вдалось втекти з окупованої Польщі та залишитися живим у США. Живучи там, він написав статтю, яку присвятив своїй матері, ще не знаючи про її загибель. Деякі з його рядків будуть доречними для кращого розуміння дійсності. У статті «Ми жиди польські» написав: «я вірю в таку майбутню Польщу, де та зірка, яку нас заставляли носити, стане найвищою з нагород польських солдатів і офіцерів. І будуть ці зірки носити з гордістю на грудях.»⁵⁰

⁴⁹ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С.44.

⁵⁰ Julian Tuwim. IV/33 : 1944, sierpień, Londyn. My, Żydzi Polscy..., ss. 444-449

Євреям було заборонено купляти харчі у будь-якому магазині, для них були створені спеціальні крамнички, які працювали по дві-три години на добу, звичайно, що ціни також були занадто високими, і відрізнялись від звичайних.

З родиною Хігерів постійно траплялись маленькі дива, які рятували їм життя. Одним з таких див був обшук німцями квартир. В той день з будинку забрали всіх вцілілих євреїв. Німці робили свій обшук згідно з плануванням квартир. Оскільки з приходом робітничої Росії планування їхньої квартири змінилось з чотирьох кімнатної зробили двокімнатну, їм вдалось вціліти. Коли проводився обшук німці зайшли тільки до їхніх сусідів, і не підозрюючи, що квартира розділена, не старались шукати. Якщо провести аналогії з подіями, які з ними трапились раніше і на початку видавались чимось лихим, то в часі, про який я пишу, вони рятували життя. Таких аналогій в тексті можна знайти дуже багато. І забравши з їх життя одну малюсіньку подію, «наприклад, як в нашому випадку: російський комунізм, та реорганізація житлової площі, і фашисти, які роблячи обшук не знаходять їх саме з цієї причини» і ніякого продовження історії б не було.

Незабаром всіх вцілілих євреїв почали переміщати у гетто. Туди відправляли всіх, хто міг працювати, а німічних, дітей та старших знищували на місці. Перед родиною Хігерів стояло дуже складне завдання – приховати своїх маленьких дітей, за якими стежило пильне око СС, які мали своїх агентів повсюди. Для цього Ігнацій Хігер, батько Крисі, постійно придумував їй з братиком схованки. У цих схованках їм доводилося сидіти протягом цілого дня, поки батьки були на роботі. До хати в будь-який момент міг зайти офіцер СС, щоб перевірити, чи в хаті ніхто не переховується. У гетто така практика використовувалась часто.

Коли євреїв почали зганяти у гетто було дуже важливо знайти собі якесь помешкання, щоб не потрапити під ще більші репресії, або не закінчити розстріляним. У таких питання порятунку євреїв допомагало службове становище, а таких у гетто було достатньо. Це одна зі стратегій виживання у

гетто. Гетто розпочиналось за залізничним мостом на вулиці Замарстинівській, це міст був кордоном з гетто. «Як ми дісталися на Замарстинівську,34, – це було ще одне маленьке диво, адже це таки було диво, що нам взагалі вдалося знайти житло. Мого дідуся обрали до Юденрату, він був знайомий з кимось із мешканців того будинку і допоміг батькові домовитись з кимось про кімнату»⁵¹ «Довго залишатись на Замарстинівській 34 ми не змогли. Незабаром батько відвів нас на нове помешкання, теж на Замарстинівській тільки у будинку під номером 120, і там було трохи краще. Але цього разу ми опинились за мостом, у гетті. Щоб потрапити туди, слід було перейти через браму. На КПП слід було показувати документи і казати куди ми прямуємо. Деякі родини затримували, якщо не було документів або якщо німцям які стояли на КПП, люди не сподобались.»⁵² Ще одним способом виживання були документи, без яких вижити у гетто було неможливо.

Давид Кагане передбачив, що євреям не вдасться уникнути переселення до гетто. Мабуть, він розумів, що коли це почнеться, знайти житло буде неможливим. Тому він вирішив зіграти на випередження, і переселитись туди самостійно. У нього була інформація, про те в якій частині міста буде гетто. «Я розумів, що рано чи пізно змушений буду виїхати зі своєї квартири, тому вирішив заздалегідь зайнятися пошуками іншого житла. Суддя району Знесіння, ребе Герш Розенфельд, запропонував мені з сім'єю розділити з ним його квартиру. Він жив на вул. Яна Стика, яка, на думку всіх, повинна була опинитися в межах гетто. Я більше не став зволікати. Передаючи квартиру першому ж поляку, який пред'явив «ордер», я спакував усі наявні речі, і ми, разом із батьками моєї дружини, переїхали на вул. Яна Стика. Це було наприкінці вересня 1941 року.»⁵³ На жаль інформація про кордони гетто була хибною, і йому знову прийшлося шукати житло. Тут ми бачимо, ще одну

⁵¹ Хіґер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С.41.

⁵² Хіґер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С.43.

⁵³ Рабин Давид Кахане. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане, Упор. Ж. Ковба, (Київ, 2003). С. 59.

стратегію виживання в час Голокосту, гра на випередження, яку продемонстрував Давид Кагане у своїх свідченнях.

Яніна Гешелес описує перші дні акції по ліквідації населення гетто. «Почалися «акції» на людей похилого віку. Матуся брала бабусю та дідуся із собою до шпиталю, але в шпиталі вони дуже мерзли. Почалося викидання з помешкань»⁵⁴ Що до дітей «Вийшло розпорядження, щоб діти від 10 років носили нарукавні пов'язки.»⁵⁵ про тих хто був молодший не сказано нічого. Мабуть, це пов'язано з тим, що тих молодших мали осунути в першу чергу, бо вони не могли працювати.

Родина Хігерів була однією з небагатьох родин, якій після того, як потрапити у гетто, вдалось зберегти своїх дітей живими та біля себе. Ситуація була критичною, німці були безжальними, і часто траплялись насильства, знущання та інші жахливі речі. « Як і чимало інших єврейок з гетто мама почала носити з собою капсули з ціанідом, які ми повинні були розкусити, в тому разі, коли нас піймають німці. Німці нас живими не візьмуть – запрягнулась мати.»⁵⁶ Це був крайній метод, на який пішла Пауліна, щоб вберегти себе і своїх дітей від жахів, які чатували на кожному кроці. З однієї сторони вони втікали від смерті й заради життя постійно страждали, а з іншої сторони були готові самі себе вбити. А все це заради того, щоб зберегти хоча б трішки людської гідності. Кристина пише, що її батьки сильно змінились після приходу німців. Батько, який був постійно у гуморі, перестав жартувати. Мати стала сама не своя, постійно у сльозах. Для маленької дівчинки це було неабияке потрясіння. «Після всіх страждань ми наче змаліли, бо втратили здатність плакати за втраченими коханими. Бо розуміли, що ліквідація єврейського населення невідворотна.»⁵⁷ Люди почали вірити, що це їх доля і перед нею вони безсилі. Як казав Сталін: «– Смерть одного чоловіка це трагедія,

⁵⁴ Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки -К.: Дух і Література. 2011. с. 35

⁵⁵ Там само. с 36

⁵⁶ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С.52.

⁵⁷ Там само. С.53.

смерть мільйонів – статистика!» Ось так напевно відчували себе євреї, яких знищували сотнями на очах один в одного. Мені важко уявити психологічний стан такої людини. Але я впевнений, що кожен з них ходив по крижкій мов лід межі, яка розділяла їх від самогубства. Кристина писала, що навіть вона, маленька дівчинка, змінилась. «Якщо раніше, я б лила сльози за бабусяю, то тепер я тільки й могла скулитися, глибоко зітхнути й рухатися далі. У цьому я винуватила німців.»⁵⁸ Вона ненавиділа їх за те, що вони за декілька днів перетворили її матір на слабку та залякану істоту. Ненавиділа їх за те, що забрали у неї всіх рідних та близьких їй людей, а найбільше ненавиділа їх за те, що відібрали в неї сльози.

Для того, щоб вижити в гетто людям потрібно було вдаватися до всяких незаконних схем, підроблення документів, підкуп, або працювати у єврейській поліції. Кожен єврей обирав свою стратегію виживання. Одним зі спогадів Крисі є те, що її мати коли працювала у гетто займалась пошиттям спецодягу на фабриці «Schwartz Co», яка була розташована у Янівському таборі. Євреям не дозволялось покидати гетто, та час від часу їх відправляли на всякі роботи, і люди, які покидали табір мали особливі відмітки. «Літера «R» означала Ruestung – денний час, з німецької, або літера «W» Wernacht – нічний час.»⁵⁹ Яніна Гешелес дає дещо інше пояснення літерам «W» і «R» « «W» – Wehrmacht (армія), «R» – Rüstung (зброяна промисловість), місце роботи.»⁶⁰ Чому різняться трактування цих літер залишається загадкою.

Німці часто використовували ці літери, щоб розділяти євреїв. Під час однієї акції могли хапати людей тільки з літерою «W», під час іншої тільки з літерою - «R». Цих людей могли знищувати на місці або кидати на машини, вивозити у спеціальні місця. Крися писала «Я підозрюю, що у батька були обидві літери. Тобто призначили йому якусь одну, а іншу він підробив. Щодня

⁵⁸ Хіґер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С. 54.

⁵⁹ Там само. С. 55.

⁶⁰ Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки -К.: Дух і Література. 2011. С. 47.

він одягав ту, яка, як вважав, його захистить.»⁶¹. У його власних спогадах також є згадка про цей момент. Там він одягав ту, яку потрібно, а іншу тримав на випадок акції, щоб відрізнити себе від тих, на кого полювали під час конкретної акції. В гетто дістати матеріали, для підробки такої літери було практично неможливо. Але родині Хігерів таланило. Пауліна Хігер (мати Крисі), як вже згадувалось раніше була швачкою і мала доступ до потрібних матеріалів, щоб зробити підробку.

Ігнацій Хігер батько Крисі був і залишився таким собі ідеалом чоловіка, це постійно відчутно, коли читаєш спогади.. Вона його ніби виокремлює з поміж сірої маси людей. А ще Крися часто згадує, що її батькові добре вдавались всякі підробки, махінації, ілюзії. «Одного разу він підробив Meldekarte, дістати яку було практично неможливо.»⁶² Це карта, яку слід було мати, щоб мати змогу переміщатись між різними КПП, які були розташовані у гетто та поза його межами. Гетто гарно охоронялось і покинути його без відповідних документів було нереально. В цій картці ставили штампи. Якщо її не було, людину могли просто вбити, як це часто робили з євреями німці. У спогадах пані Хігер згадує, що свій документ батько отримав цілком офіційно, але хотів, щоб такий же документ був, і в його жінки Пауліни. Це значно полегшувало можливість пересування, а ще часто спасало євреям життя. Німці дуже цінували документи, і з тими, хто їх не мав, не було розрахунку. Ці люди ніде і ні за ким не бути зазначеними. Їх не існувало, тому вбити таку людину без причини означало не нести за це ніякої відповідальності. «Я пам'ятаю, як кілька чоловіків сиділи у нас у помешканні й виготовляли цю підробку. За допомогою тонесенької плівочки з яйця перенесли чорнило, щоб на справжню «Maldekarte» убитої німцями людини перенести мамине ім'я.»⁶³ Не знаю, наскільки правдива ця інформація, бо як далі пише авторка, що їй це пригадалось, коли вона дивилась фільм і все ж якась частка правди у цьому є. З цього ми

⁶¹ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С.55.

⁶² Там само. С.54.

⁶³ Там само. С.55.

можемо зробити висновок, що у той час це була достатньо дієва схема для підробки документів і вона могла використовуватись не тільки у львівських гетто, але й поза його межами. Як не крути, винахідливості людини у безвихідній ситуації немає меж.

У спогадах Яніни Гешелес також згадується про документ «Maldekarte». «Тепер почалися скорочення, а водночас «акції». Людей забирали до школи, на Підзамче, а потім вивозили у Белжець. Скорочення відбувалося таким чином, що кожен отримував у «Arbeitsamt» «Meldekarte», кожен працюючий міг мати когось, хто йому готував їжу, і за це отримував у «Arbeitsamt» «Haushalt» і нарукавну пов'язку з номером «Meldekarte», з літерою А. Хто того не мав або не розжився, того вивозили. Вуйко Гірш роздобув для дідуся посаду в «Rohshtof» [«Rohstoff»] за гроші, і дідусь отримав нарукавну пов'язку й «Meldekarte»⁶⁴ Отож ми ще раз бачимо, що запорукою виживання у гетто були документи. Далеко не всім вдавалось отримати такі документи, ціною яких було життя. Ми бачимо різні шляхи отримання, шляхом підкупу, або підробка документу.

Яніна також згадує про цю акцію, у якій Meldekart втратили чинність. В такий спосіб німці скорочували єврейське населення. І щоб зберігати певний порядок, вони знищували тих у кого не було документів «У гето спалахнула «акція». Тепер гето замкнули цілком. Євреї йшли на роботу колонами, їх означували номерками «W» і «R» . «Meldekart» втратили чинність. Кагал розпустили. Співробітників перестріляли на «Пісках» Матуся не має ні «W», ні «R», але шпиталь отримує для персоналу два будинки по вул. Шараневича 3 і 5. «Акція» вже закінчилася. Тепер «акцію» продовжували тільки єврейські міліціонери, спійманих вони садили до в'язниці по вул. Вайзенгофа , 12. Кожної другої суботи в'язнів вивозили на «Піски» .»⁶⁵ Після закінчення гарячої фази акції, її продовжували єврейські міліціонери. Які хоч і були євреями, але не цурались цієї роботи. Для них це був спосіб виживання. Відкупитись від них

⁶⁴ Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки -К.: Дух і Література. 2011. с. 37

⁶⁵ Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки -К.: Дух і Література. 2011. с.47.

було ще важче, бо вони старались вислужитись перед командуванням в надії, що їх не спіткає така ж доля.

«Серпнева акція була особливо виснажливою. Вона тривала 10 днів з 12 по 22 серпня 1942 року. За цей період німці ліквідували майже 40 тис. євреїв»⁶⁶. Це також позначилось і на родині Крисі. В цей час вся родина Ігнація Хігера і Пауліни Хігер потрапила під репресії. Єврейське населення зменшилось у 10 разів і теж саме можна було сказати про їхню сім'ю. Вони втратили своїх близьких, братів, сестер, бабусь і дідусів. Всіх тих, що до цього моменту залишались живими. Та якимось чудом ніхто з батьків Крисі не постраждав. «Вижити вдалось тільки дядькові Кубі та материній мачусі.» Батько Крисі написав, що після війни вціліти вдалось лише трьом єврейським родинам, однією з яких була родина Хігерів.

У своїх спогадах про дитинство Кристина Хігер пише, що для неї було дещо гірше ніж підземелля. « Я завжди всім кажу, що 14 місяців у Львівській каналізації були не такі й жахливі у порівнянні з тим, як нам з братом доводилось ховатись в ті дні, коли мама з татом водночас йшли на роботу.»⁶⁷ Під землею Крися повсякчас була поруч з батьками. Вони були разом, а через це малій дитині було начхати, що умови не просто непридатні для життя, а й навіть жахливі. Їй було начхати на все це, поки вони були разом. Життя у гетто для Крисі було набагато більшим потрясінням. Кожен раз, коли батьки йшли на роботу дітям приходилось ховатись у сховках, які їм придумував батько. У цих сховках їм приходилось сидіти по 14 годин, а деколи, і більше. Вони були ще зовсім дітьми. Павлик, мабуть, ще не розумів всього, що коїться, через це йому було легше. Але Крися у той час вже була достатньо свідомою для того, щоб розуміти, що батьки можуть не повернутись. Чекання на них втомлювало. Коли вони з Павликом залишались удвох, Крисі доводилось моментально дорослішати і ставати для брата і матір'ю і батьком водночас. А вона ж і сама

⁶⁶ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква.. С.56.

⁶⁷ Там само. С.62.

ще була настільки маленькою і так потребувала матері. « Мені доводилось бути і матір'ю і сестрою, а це забагато для маленької дівчинки. Так у мене відібрали дитинство. Німцям не вдалось знищити мене всю, але частину мене вони все таки знищили.»⁶⁸ Вони часто обговорювали з батьками те, як вона мусить поводитись, коли прийдуть німці. Що робити, якщо батьки не повернуться додому. Це жахливий тягар. Розуміння всієї складності ситуації, яку важко перенести у дорослому віці, вже не говорячи про дитину, яка й сама потребувала турботи.

Кристина описує один зі сховків, які для неї змайстрував батько. Батько зарекомендував себе, як добрий тесля, через це у нього постійно був доступ до матеріалів, а також до інструментів. На одній з квартир, де жила родина Хігерів, Ігнацій змайстрував сховок під підвіконням. Цей сховок був такою собі маленькою вбудованою шафою попід віконною рамою. «Підвіконня трошки продовжили, а простір затулили фальш стіною, яку (щоб вона не відрізнялась) пофарбували такою ж самою фарбою. Щоб збільшити простір батько витягнув пару рядів цегли. Зачинялася і відчинялася перегородка тільки ззовні.»⁶⁹ Щоб надійно зачинити сховок, Хігерові іноді доводилось забивати його цвяхами, іноді навіть фарбувати свіжим шаром фарби. А це говорить про те, що і звільнити дітей міг лише він сам після повернення додому. Кожного разу, коли діти залишались самі, вони знали, що якщо батько не повернеться – вони живо залишаться замуrowані в стіні. У мене виникає багато запитань. Куди вони ходили в туалет? У сховку їм приходилось сидіти по 14 годин, а це свідчить про жахливі умови перебування. Та й це не найстрашніше. Щоб вижити ці малі діти побували у пеклі. І досвід тісноти й безвиході вони отримали значно раніше ніж потрапили у каналізацію. «Для мене ці нескінченні дні в ніші підвіконня лишилися найгіршим спогадом про війну. Це було гірше, ніж втрата помешкання на Коперника 12. Гірше ніж втрата всіх улюблених речей. Гірше, ніж побиття, яким піддавалися часом ми самі та які нам

⁶⁸ Там само. С.62.

⁶⁹ Там само. С. 64.

доводилося спостерігати. Гірше ніж 14 місяців у смороді і бруді підземелля, які ще були попереду.»⁷⁰

Кристина описує фінальну акцію по ліквідації дітей. «Це трапилось на початку 1943 року, під час акції головною мішенню якої були єврейські діти. Мені тоді було сім з половиною років. Ми мешкали в бараках в центрі табору Юлаг. По всій території гетто німці вдерались у помешкання і забирали тільки дітей. На час акції батько сховав на у підвалі, за подвійною стіною, яку спорудив сам.»⁷¹ Німець, який обшукував їх будинок здогадався, про фальш стіну, бо стіна була мокра і виявив дітей. «Він бив нас, бо так від нього очікувалось, бо йому так наказали, але було видно, що робить він це без душі.» В цей день їм вдалось відкупитись від німця, золотим годинником і вечерею. Цікавим є те, що Кристина коли описує цю ситуацію з німецьким солдатом, вона ніби захищає його, знімає відповідальність за його жорстокість, бо так йому було наказано. Але коли вона описує українців, які також виконували накази, відчувається ненависть, приниження. У спогадах її батька Ігнація немає такого упередженого ставлення в бік українців.

Ще один варіант для порятунку дітей описує Яніна Гешелес, для цього потрібно було виїхати з міста. «Тьотя Рейс мала служницю Юзю Т. Колега Юзиноного брата Б. походив із околиць Старого Сонча і міг би мене забрати. Я мушу мати документи, про які слід потурбуватися матусі, а гроші тітка дасть Т., Юзиному братові, і той буде час від часу виплачувати Б. Матуся, бачачи, в яких умовах я була у гетто, погодилася. За документами я поїхала до тітки В. Та не хотіла й чути про метрику або «Ausweis». Вона лише дала шкільний атестат російських часів, і то Лялі, молодшої дочки. Матуся доробила за гроші метрику.»⁷² З її слів зрозуміло, що Яніну переховувала якась українська родина. Але за деякий час вона повернулась у Львів. Різниця між цими способами виживання дітей полягає у тому, що Хігери за будь-яку ціну старались

⁷⁰ Там само. С.65.

⁷¹ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «КМ publishing,2015», 09117,м.Біла Церква.. С.71.

⁷² Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки -К.: Дух і Література. 2011. с. 44

триматись разом. Вони не розглядали варіантів спасати дітей шляхом роз'єднання сім'ї.

У гетто проводились все нові й нові акції по знищенню євреїв. Все йшло до кінцевої зачистки, часу на роздуми майже не було – потрібно діяти, щоб спасти сім'ю і це знав Ігнацій. У цей час Хігер познайомився з Берестецьким, який знав з чуток, що Ігнацій добре майструє сховки й через це вирішив працювати з ним, втілити останній план визволення, спуститись у каналізацію. Вони вирішили прокопати тунель з підвалу Вайсса у каналізаційну систему міста. Для цього їм потрібно було пробити досить великий шар цементу. І все це так, щоб ніхто з німців не помітив, що за їх спинами риють тунель. Якраз для цього їм і був потрібен батько Крисі Ігнацій Хігер – майстер з майстрування сховків. А ще це, мабуть просто була їх доля зустрітись там, щоб допомогти один одному. Пробитись крізь цемент і докопатися до тунелю забрало вісім днів. І все це чоловіки робили у вільний від роботи час, щоб у нікого не виникали підозр. Коли вхід у каналізаційну систему був готовий, чоловіки вирішили спуститись у нього і подивитись, як там і що. « Пішов мій тато, з ним Вайсс і Берестецький.»⁷³ Люди нищпорили каналізаційною системою у пошуках придатного для існування місця, де б вони могли облаштувати свій сховок та пережити акцію по знищенні євреїв. Все б було чудово, та під час цього походу на них натрапили працівники каналізації і заставили їх показати, звідки вони повилазили.

Здавалосьь, все йшло за планом, якби не випадкова зустріч. Працівники каналізації. «Чоловік назвався Леопольдом Сохою. Він був працівником міської каналізації. Він представив своїх колег Стефка Врублевського, та Єжи Ковалова. Ковалов був бригадиром і за словами Сохи, краще за всіх у Львові знав усі труби і тунелі. Якщо вдасться домовитись, вони подумають, як допомогти батькові і його родині.»⁷⁴ Єжи Ковалов, він же Юрій Ковалів українць за

⁷³ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С.94.

⁷⁴ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква.. С. 96.

національністю. У спогадах Кристини це не згадується. Якщо здебільшого у спогадах Кристини українці фігурують, як кати єврейського народу і злочинці. То в цьому випадку, коли українець взявся допомогти їм з прихистком у каналізації, Кристина не стала акцентувати уваги на його національності. Це чи не єдиний раз, коли Кристина згадала, що захисників було троє. Ігнацій також здебільшого акцентує свою увагу тільки на одному з праведників Сосі. Якщо говорити про мотивацію, то Кристина не акцентує свою увагу на фінансовій складовій. Вона симпатизує Леопольду Сосі. Ігнацій у своїх спогадах говорить про матеріальне зацікавлення рятівників, яке поступово переросло у допомогу коли закінчились гроші. Та він це говорить виключно про Соху, інших рятівників на думку Ігнація цікавили лише кошти, які вони могли отримати з цієї схеми порятунку євреїв. Кристини пише що рятівники отримували 500 золотих в день. Ігнацій згадує суму 40.000 американських доларів Це була доволі велика сума враховуючи воєнний час. У розвідці Олі Гнатюк Світло в темряві, вона вияснила, чи рятівники керувались виключно фінансовою винагородою. «Роберт Маршал у своїй книзі спробував з'ясувати, чи справді рятівники керувалися бажанням отримати фінансову вигоду. Він виявив, що сума, на перший погляд, захмарна, якщо її перевести в долари, ще й за довоєнним курсом, то в злотих лише незначно перевищувала ціни на чорному ринку. До речі, інакше неможливо було роздобути харчі, під час німецької окупації повністю регламентовані, а з 1943 року важко доступні навіть на чорному ринку. На підставі приблизного підрахунку Маршал дійшов висновку, що мотивація рятівників не була фінансовою. Припускаю, що новіші дослідження, присвячені економічним умовам часів окупації, могли б внести уточнення до підрахунку Маршала. Однак підрахунки не є моєю метою; вистачить тут сказати, що тільки чорний хліб на один день для десяти осіб коштував у Львові не менше 80 злотих.»⁷⁵

⁷⁵ Оля Гнатюк Світ(ло) в темряві. Історія порятунку родини Хігерів та її інтерпретації Дух і Лутература, 2019. с. 134..

Працівники перевіряли справність каналів випадково натрапили на групу євреїв. Це спричинило великий переполох, які й серед біженців, так і серед працівників каналізації. У обох сторін було декілька варіантів розв'язання проблеми. В ідеалі, працівники каналізації були зобов'язані повідомити про знахідку німецьким солдатам, які б винагородили їх за інформацію 500 золотих за кожного зданого єврея. На той час це були немалі гроші й в принципі, приховування знахідки також не давало нічого, окрім смерті. Агенти СС в цьому плані були дуже жорстокі та справа рідко доходила до чогось путнього, все вирішувалось пострілом у голову, це стосувалось як і порушника, так і його сім'ї. І все ж вирішили допомогти втікачам, звичайно не безплатно. В кожному разі здати їх німцям вони завжди встигнуть. «Кожен, хто переховує єврея поза єврейською житловою ділянкою й годує його, підлягає смертній карі. Так само покарають кожного, хто знає місцеперебування єврея поза єврейською житловою ділянкою й не донесе про це.»⁷⁶ Євреї, які були в більшості, могли вбити працівників, і спокійно продовжити свою дорогу – все ж таки війна і кожен сам за себе, а тим більше хто сказав, що вони не здадуть їх німцям після того, як вийдуть на поверхню. Інший варіант спробувати домовитися. Ініціативу договору взяв на себе Ігнації Хігер, батько родини, (у книзі він часто схиляється до дипломатії, і це не рідко рятує їм життя). Він переконав друзів, що так буде краще, а ще взяв на себе матеріальну сторону договору.

Сторони домовились, що за певну платню, яка складала 500 золотих на день, працівники каналізації мовчатимуть і, можливо, навіть допоможуть зі сховком, як прийде час. Зі слів Кристини остаточний вибір Соха зробив побачивши жінку Ігнація і двох дітей, щось людське прокинулось у ньому. Хоча, як ми знаємо бригадиром був Юрій Ковалів, отож думаю остаточне рішення мало б бути за ним. Ігнацій Хігер також акцентує свою увагу тільки на одному рятівнику, Леопольді Сосі. Не всі з групи втікачів були готові платити

⁷⁶ АЖІН, Колекція плакатів. Плакат № 114.

працівникам каналізації 500 золотих, але Ігнацій наголошував, що в них немає вибору.

«30 травня 1943 року оберштурмфюрер СС Йозеф Гжимек влаштував свою останню церемонію. Він влаштував у колишній спортзал концерт, на який наказав з'явитись всім досі вцілілим євреям Юлагу.»⁷⁷ Ігнацію Хігеру доволі часто доводилось мати справу з Йозефом, якому подобалось з нього знущатись. Це був черговий абсурд, який влаштував Гжимек. З книжки можна зрозуміти, що Гжимеку дуже подобалось знущатись з євреїв, він отримував від цього якесь особливе задоволення. Есесівець постійно придумував якісь особливі знущання. На цей раз він наказав пригноблених, згорьованих євреїв зганяти у залу на свято, яке він сам придумав. Він був страшно самозакоханою людиною і це свято він придумав, щоб вкотре познущатись зі своїх підлеглих. Цей вечір був затишшям перед бурею. Так і сталося: незабаром після цього почалась акція остаточного знищення євреїв. Через те, що план відходу був готовий залишилось тільки втілити його в життя.

Незабаром цей час прийшов. У спогадах пані Хігер писала: «Я ніколи не забуду тієї паніки, яка охопила мене в ту ніч, коли ми нарешті опустились у каналізацію. Цю паніку відчували всі вцілілі євреї розуміючи, що прийшов їхній кінець.»⁷⁸ У гетто панував жах. Люди бігали, кричали розшукуючи своїх рідних, божеволіли від страху. Незабаром вони прослизнули у дірку, яку так довго облаштовували чоловіки. Люди залазили в надії знайти там порятунок. «Гуркіт вибухів. Темрява. Моторошне ревіння води. Переляканий вереск доведених до відчаю людей.»⁷⁹ Такими пригадуються пані Хігерівій перші секунди після спуску у каналізацію. Незабаром група почала рухатись у вздовж Полтви у пошуках сховку, який був попередньо облаштований. У каналізації було море людей, всюди юрми і гармидер. Коли Хігер з чоловіками придумували свій план

⁷⁷ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква..С.98.

⁷⁸ .Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С.109.

⁷⁹ Там само. С.112.

порятунку вони не врахували, що каналізація може перетворитись на такий гармидер. Німці могли легко вистежити пересування людей. Закинути гранату в люк, чи могли спуститись солдати. Для того їм потрібно було від'єднатись від основного натовпу і розчинитись у темряві.

Коли вони потрапили у свій перший сховок, ніхто не очікував, що це буде настільки жахливе місце. Повсюди бігали пацюки, сморід, болото. На щастя там було де сісти і на них чекали запаси харчів, та теплі ковдри. Від натовпу вони відрізнялись тим, що їхня акція була спланована. Спускатись у каналізацію не підготовленим лиш відтягувало момент вірної смерті. Без харчів, теплої ковдри, ліхтариків та сховку довго не протягнеш. А ще й німці, які постійно патрулювали територію. Пані Хігер «Куди не подивися скрізь під ногами пацюки. Сотні пацюків. А ще хробаки – товстий, слизький шар хробаків всіх розмірів, на стінах, на каменях, у болоті.»⁸⁰ Люди, які перебували там разом із Крисею, були у розпачі, їм потрібно було прийняти те, що наступну енну кількість часу вони проведуть тут, разом з цими пацюками, павуками, щурами. У деяких людей почалась паніка. Вони не розуміли що коїться, але чітко розуміли, що не можуть там залишитися. Багато людей від'єдналось від групи і пробували видертись на верх, розуміючи, що там вірна смерть, та це їх не зупиняло. Незабаром їх знайшов пан Соха – працівник каналу. Він не сподівався, що на нього у сховку чекатиме стільки людей. Соха розумів, що всім він допомогти не зможе. В пріоритеті для нього була сім'я Хігерів, яку він вирішив врятувати. Соха заявив що він спасе не більше 11 осіб. У сховку було близько 40-70 людей, яким також не було де дітись. Отож свій дальший шлях, вони продовжили вже не такою великою колоною. « На третій, чи четвертий день Соха заявив, що він не зможе забезпечити стільки людей. Тато у своїх щоденниках написав, що це сталося 4-5 червня.»⁸¹ Насправді Соха не міг зробити цього чисто фізично. Щоб забезпечити таку кількість людей йому

⁸⁰ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «КМ publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С.116.

⁸¹ Там само. С. 125.

потрібно було купляти багато харчів, які одна людина навіть не в змозі занести. Я вже не говорю про увагу, яку б він до себе привертав. Бідний працівник каналізації, а закупляє хліба на 100 золотих. Це викликало підозри, і всі це розуміли, тому й погодились не відступати від початкового плану – рятувати невелику групу людей. Як не крути, рішення було жорстоким, по відношенні до інших людей, не кожен здатен на таке, але іншого вибору у них не було. «Чоловіки благали Соху не кидати їх. Жінки ридали і падали навколішки.»⁸² Ситуація звичайно була не з простих. Залишаючи інших людей, яким відомо про іншу групу, якій надає допомогу працівник каналізації було небезпечно. Бо вони були розлючені на Соху і могли здати його агентам СС, через що прийшлося би розплачуватись не тільки йому, а його сім'ї й він про це дуже добре знав. Але щось святе прокинулось в ньому і він був готовий прийняти все, та ні на крок не відступати. Якимось чином Сосі вдалось відібрати групу з 21 однієї людини, ніхто не знає чому він зупинився на цій цифрі й все ж, нова група сформована і вони подались у пошуки нового сховку. «Навздогін нашій маленькій групі лунали благання тих, кого ми лишали позаду. Потім ми чутимемо їх голоси навіть уві сні.»⁸³

Кілька тижнів по тому один чоловік повернувся на те ж місце, де вони покинули тих людей і виявив там трупи. Хтось напевно потонув, хтось самотійно пішов шукати прихистку, хтось проковтнув капсулу з ціанідом, яку носили з собою чимало євреїв, а їх трупи обгризали пацюки. Вжити не вдалось нікому.

Новий сховок був надійним, хоч і умови в ньому були значно гірші. Труби, якими людям доводилось пересуватись, щоб потрапити туди були 40 -70 см і це був єдиний вхід. Кімната, в якій зупинились Хігери і їх група, була невеличкою, у ній люди ледь вставали на повний зріст. Але там вони були у безпеці. Головним для Крисі і її братика було те, що вже ніщо не розлучить дітей з їх

⁸² Там само. С.125.

⁸³ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С.126.

батьками. Їм більше не доведеться сидіти у сховку та чекати поки прийде хтось зі старших і відімкне їх. Крисі більше не потрібно переживати, що одного дня батьки підуть на роботу і більше не повернуться. А вона, що вона робитиме з маленьким Павликом, якщо вона ще сама маленька, хто захистить її. Хай там як, життя в каналізації було більш прийнятним для Крисі, а ніж у гетто.

«Спочатку, однією з найбільших наших проблем були пацюки. Поступово ми до них звикнемо, але в перші дні вони викликали відразу і страх.»⁸⁴ Спочатку дорослі старались відганяти щурів розмахуючи палками, але все це було марно, бо їх там було стільки, що й не злічити. І навіть, якби вони їх вбивали, до них приходили все нові і нові. Зрештою, вони зрозуміли, що у них стільки ж шансів вигнати пацюків, скільки у пацюків вигнати їх. Їм прийшлося звикнути один до одного. « Новий прихисток був просто під костелом Марії Сніжної. Приміщення під костелом було приблизно 10 на 12 метрів. У нижній частині стіни проходила труба, що правила нам за безпечний вихід.»⁸⁵ Важко уявити двадцять одну людину у кімнаті 10 на 12 метрів. Це жахливі умови для життя. Краще сказати умов для життя не було, але в них не було іншого вибору. Вони були дуже близько до поверхні. Коли на вулиці був день, вони з легкістю могли почути про що розмовляють люди. Туди зовсім не поступало сонячне світло, тому їм було важко встановити день це чи ніч. Для підсвічування, вони використовували карбідової лампи. Світло від такої лампи не надто приємне, але вони тішились і такому. Соха постачав їх карбідом і всім необхідним, щоб вижити, окрім води. Щоб дістати воду чоловікам приходилось лазити до фонтану. « Радіус труби, яка вела в наш прихисток, був заледве сорок сантиметрів, а чоловіки щодня повзали нею, щоб принести питної води.»⁸⁶ Скажу відразу, що завдання було не з легких. По воду потрібно було лізти через сорока сантиметрову трубу і це при тому, що у вас в зубах був чайник, чи ще щось у цьому роді. Потрібно бути героєм, щоб кожен день терпіти такі муки. У

⁸⁴ Там само. С. 138.

⁸⁵ .Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С. 141.

⁸⁶ Там само. С. 141.

книжці сказано, що за підрахунками Сохи до фонтану було 2 км. Як на мене, то ця інформація у книжці є хибною, або, м'яко кажучи, перебільшенням. Я рахував відстань від костелу Марії Сніжної до будь-якого з фонтанів розташованих у центрі і ні один фонтан не розташований на відстані 2 км. Відстань могла дорівнювати що найбільше 1 км. Та це не головне, тому не звертатиму особливої уваги не це. Як не крути, задача була вкрай важка. Людей, які добували цю воду, потім, мабуть, неабияк боліла щелепа, коліна, лікті, все. Задача була ще важчою, через те, що повертаючись з повним чайником їм приходилось лізти задки. Не знаю, чи хтось це пробував, але я пробував і відразу скажу, що це нереально важко, навіть у тому плані, що ти не бачиш кінця і просто повзеш, ти не можеш розрахувати для себе скільки ще повзти, а це ще більше вбиває. Під час такої естафети у них, мабуть, неодноразово випадав чайник і вода могла розливатись. Такі ситуації доводили людей до крайньої межі розпачу. І все це вони робили заради ковтка води. Бо враховуючи скільки людей чекало на цю воду, то на мою думку кожен отримував не більше 100-150 грам, а це надзвичайно мало для людського організму. Наша денна норма становить не менше 1500 грам води. Це при нормальних умовах існування, маючи змогу черпати воду з інших джерел. Вони мушили страждати від зневоднення і ряду інших захворювань.

«Тільки-но ми влаштувались у бункері під костелом, я захворіла на дизентерію, діарея не припинялась кілька тижнів. З Павлом сталось те саме. Насправді хворіли всі, але найгірше було дітям.»⁸⁷ У дітей організм набагато слабший ніж у дорослих. Діти не володіють багатьма захисними реакціями організму, які виробляються у дорослої дитини. Через те, будь-яка не зовсім страшна хвороба для дорослої людини може стати смертельною для дитини. А якщо уявити собі дизентерію в таких страшних умовах, що є достатньо логічним, бо не було можливості помити рук, митись самим, чи будь-що з того, що їм приходилось їсти. А в придачу ще й брак питної води. В таких умовах

⁸⁷Хіґер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С.143.

діти мали всі шанси померти від збезводнення. В нормальних умовах людям з діареєю дають багато пити, в кращому випадку, якщо є доступ до аптечних медикаментів можна випити сольовий розчин для зміцнення електролітичного балансу. А в них не було ні першого, ні другого. Батьки, які також переносили наслідки цієї вкрай неприємної хвороби віддавали свою частку води дітям. Внаслідок цього діти змогли вижити. У своєму щоденнику Ігнацій Хігер писав, що його так мучила спрага, що він іноді пив стічні води, вважаючи, що гірше йому від цього вже не стане. Переживання, які йому довелось перенести, були жахливими. Він стільки оберігав своїх маленьких діток, стільки переховував їх, щоб спасти їм життя. Вони врятувались практично попавши в пащу до безжального звіра і все ще продовжували жити, надіятись. І якась діарея їх тут доконає, думав він. Відчай, у якому були ці люди, важко уявити, а в такому стані людина стає ще більш вразливою до захворювань. Потрібно мати неабияку силу, жагу до життя, щоб все це перенести, перетерпіти і просто не здатись. Та наші євреї не здались, через обставини діти почали одужувати, а за ними і самі дорослі, з радості, що це ще не кінець. У своїй книзі Крися написала, що це були найважчі часи її життя, далі вони почали звикати і продовжували жити.

«Кожен день у їх комірчину навідувались Соха з Врублевським, щоб принести карбід для ламп, реманент і матеріали, щоб чоловіки могли хоч якось покращити умови. Одного разу, коли Павлик захворів на ангіну і його боліло горло, вони принесли йому ліки.»⁸⁸ Соха не міг собі дозволити часто ходити до аптеки, бо в такий спосіб він міг привернути увагу до себе, що в його ситуації було вкрай не вигідним.

Група людей, яка ховалась у підземеллі, спочатку була не дуже приязна між собою, та це спершу. З часом всі непотрібні і погані люди самі собою зникли. Хтось не витримував і пробував вибиратись на волю, де їх відразу розстрілювали, хтось втопився у Полтві. А ті, що вижили стали однією великою родиною, бо по-іншому у них не було шансів вижити.

⁸⁸ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «КМ publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква. С.169.

Життя у каналізації було не простою справою і щоб зберегти людське обличчя людям приходилось займатись якимись звичними справами, якими вони займались на поверхні. Я вже не перший раз зустрічаю у книгах такі описи. Коли люди кожного дня бриються, підстригають нігті, слідкують за своїм зовнішнім виглядом, підтримують спортивну форму. Так справи якимось чином підтримують психіку і вселяють надію, що людина ще зможе повернути собі звичне життя. « Ми часто розмовляли про те, яким буде наше життя після повернення. А в тому, що ми повернемося, ми ніколи не сумнівались. Ця надія допомагала нам виживати.»⁸⁹

Кристина пише, що їм під час життя у каналізаційній системі постійно потрібно було боротись з пацюками. І той факт, що вони діти до них привикли і навіть почали бавитись з ними, не скасовував того, що пацюки постійно старались поцупити їхню їжу. Для того, щоб вберегти харчі від пацюків Ігнацій придумав особливу поличку, де збирався тримати те, що швидко псується. та незабаром, щурі навчилися залазити туди по стіні. Потім Ігнацій придумав, що якщо він зробить насип з битого скла, щурі не зможуть добратись до харчів і будуть боятись. Це навіть діяло деякий час, як пише пані Хігер. Але щурі, як і люди, постійно шукали інших методів, щоб здобути їжу. Щурі прогризли щілину в стіні, щоб в такий спосіб добратись до харчів в обхід. « Це були дуже кмітливі істоти. Одного разу я разом із батьком і братом спостерігали, як двійко щурів старались нести яйце, так щоб його не розбити. Один пацюк поклав яйце на живіт, а другий тягнув товариша з хвіст»⁹⁰ Ось такі от забави були у сім'ї, коли вони перечікували доки з міста не заберуться есесівці. Батько Крисі ніби мірявся кмітливістю з щурами та постійно придумував нові методи збереження продуктів, це в якийсь спосіб займало його і дозволяло забувати про те, де вони, і що коїться. « Ми ховали харчі в бляшанки, ховали у ямки, а з гори накривали дошками, які ми використовували як лавочки. Ми пробували так само зберігати

⁸⁹ Там само. С.172.

⁹⁰ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква.. С.178.

хліб, але щурі примудряються красти його навіть звідси.»⁹¹ Врятувати хліб вдалось аж тоді, коли батько Крисі змайстрував «щось на взірець хлібниці, яка підвішувалась під стелю.»⁹². Щурі все ще пробували дістатися до хлібниці і в майбутньому улюбленим заняттям для дітей стало спостерігати, як щурі стараються добратись до цього хліба. Ось такі розваги придумували собі діти й дорослі, щоб хоч якось займати себе, щоб примусити час рухатись.

Якщо розглядати спогади Крисі про батька, можна зрозуміти, якою був людиною пан Хігер. Це зовсім не проста особа і як людина він був надзвичайно цілеспрямований і наполегливий. Мабуть, якби не ці якості, родина б не змогла прожити так довго нікого не втративши. Пан Хігер був людиною, яка ніколи, ні перед чим не опускала рук і завжди знаходила вихід із ситуацій, з яких виходу не було. Це універсальна людина, яка мала багато талантів і пристосувалась до будь-якої ситуації, яка траплялась на його шляху. Навчаючись в університеті у нього була одна професія. Закінчивши, йому прийшлося годувати сім'ю і для цього він залишив навчання і почав займатись бізнесом, який приносив непоганий дохід. Потім, коли прийшли комуністи, він також не розгубився і став корисним, часто міняв місця праці і відкривав все нові і нові таланти. З приходом німців він почав майструвати геніальні схованки для своїх дітей і робив це настільки професійно, що солдати СС при обшуку квартир навіть не підозрювали, що у квартирі може хтось ховатись. Він завжди був тим, ким заставляла його бути доля і в будь-якій справі він був надзвичайно успішним. Він навіть підробляв документи. Все що траплялось на його шляху він приймав і вирішував. Навіть, якщо йому відразу не виходило, він продовжував пробувати, аж поки не доводив свою роботу до ідеальної. Навіть там в каналізації, коли його партнери були готові роздерти цих працівників каналізації, він не дозволив їм цього зробити і зміг зі всіма домовитись. Хіба ж він знав, що у майбутньому Соха стане основною причиною того, що вони

⁹¹ Там само. С.178 .

⁹² Там само. С.178.

продовжують існувати. Це слід зазначити, оскільки, на мою думку, ця його наполегливість і жага до життя зберегла життя цій групі євреїв.

«Переважно наші дні минали так: прокинувшись ми розкладали дошки, на яких спали, щоб вийшли лавки. Ми завжди робили це дуже швидко, немов нам потрібно негайно бігти у справах. Ми були рішуче налаштовані залишатись людьми і вести нормальне життя навіть у підземеллі.»⁹³ Один член їхньої групи використовував цей час для ранкової молитви, Якоб Берестейський був чи не єдиним справді релігійним членом групи. Дуже важливим і цікавим є той факт, що навіть там у підземеллі він не втратив своєї віри і продовжував молитись. Мабуть, важко молитись Богу, який послав тобі таке життя, важко не втратити надії після того, як всіх тих, кого ти знав, вбили на твоїх очах, а ти нічого не міг цим зробити. Після такого важко тримати віру і не послати все до біса. Але він цього не зробив. Якоб Берестейський відіграв свою роль у групі євреїв, яка старалась вижити. Своїми молитвами він надихав і інших вірити. Вірити, що завтрашній день настане, вірити, що всі ще колись зможуть жити нормально, вірити що це випробування, яке вони повинні перетерпіти, щоб вибороти своє право на існування. У Якоба був зі собою «Тфілін» і «Таліс», ці предмети давали змогу виконувати ритуальні молитви, які були так потрібні євреям, щоб не втратити своєї людяності. Я б назвав це випробуванням віри і у кожного воно було своє. В принципі Берестецький розумів, що якби не його віра, якби не те, що він єврей, він би зараз не сидів у каналізації Львова разом зі щурами. А можливо б насолоджувався кавою читаючи газетку чи ще щось. Але це його зовсім не бентежило. Це ж стосувалось і інших членів їхньої команди, вони не відреклись від своєї «єврейськості», від своєї віри, а навпаки пробували навчитись чогось нового.

Насправді родина Хігерів не були особливо релігійними. У синагогу ходили тільки по великих святах і то не завжди, вони вважали себе прогресивними євреями. В основному жили, як прості люди, але підтримували

⁹³ Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing, 2015», 09117, м. Біла Церква.. С.179.

деякі традиції та звичаї. Тому для Крисі ці предмети, які використовував Берестецький були мало відомі. Їй подобалось спостерігати за тим, як він молиться. Іноді до нього приєднувались дорослі. Ігнацій, батько Крисі, неодноразово пробував молитись разом із Берестецьким, йому це помагало залишатись людиною, батьком, чоловіком. Після молитви вони всі умивались, чистили зуби. Раз на тиждень вони мились підігрітою на примусі водою. Все це було для того, щоб пригадати собі, що вони люди і колись звідти вийдуть. Вони підстригали нігті, чесали волосся, навіть стриглись. Все це давало змогу залишитись людьми проживши у каналізації 14 місяців.

Отож Кристина Хігер у своєму творі «Дівчинка в зеленому светрику» описала Львів 1939-1944 років. Її твір є надзвичайно цінним джерелом, яке дає можливість краще розуміти, яким же було життя у гетто для малої дитини. І якщо з одного боку її спогади є досить сумнівним джерелом, бо на момент подій їй було не більше 7 років, вони все ж висвітлюють позицію Кристини з тих чи інших питань. Цінність цих спогадів полягає також у тому, що читаючи їх ми отримуємо краще усвідомлення законів виживання, які стосувались малих дітей. І це усвідомлення є не менш важливим, бо воно показує політику фашистів щодо дітей.

Порівнюючи спогади Кристини зі спогадами її батька Ігнація Хігера, можна сказати, що ці її спогади є важливим доповненням спогадів «Ігнація Swiat w Mroku», бо без них ми б не дізнались багато цікавих фактів про переховування дітей, які описані у розділі. А також ми б не зрозуміли багатьох психологічних аспектів, які переживали діти у концентраційних таборах.

Запорукою виживання для дітей були добре сплановані та замасковані сховки, в яких дорослі переховували своїх дітей. Через те, що німецькі фашисти знищували всіх, хто не міг працювати й не був корисним, а під цю категорію потрапляли діти, немічні, інваліди та дуже старі люди. Сидіти у таких сховках дітям приходилось по 14 годин на добу, чекаючи на батьків, які могли не повернутись з роботи. Кристина писала, що її батько часто робив такі сховки,

які закривались ззовні і якби він не повернувся, вона б назавжди залишилась замурованою. Вони часто обговорювали з батьками те, як вона мусить поводитись, коли прийдуть німці. Що робити, якщо батьки не повернуться додому. Це жахливий тягар. Розуміння всієї складності ситуації, яку важко винести у дорослому віці, вже не говорячи про дитину. Щодо спогадів Кристини про міжконфесійні чи міжнаціональні стосунки на окупованій території, то всі вони зводяться до розуміння ситуації її батьком. Що не є дивним для дитини її віку. Кристина критикує українців звинувачуючи їх у погромах крайній жорстокості по відношенні до євреїв. «Тисячі проявів жорстокості злились у вир насильства та знущань. Хлопчаки били євреїв дрючками, до крові смикали їх за бороди, грабували. У ніч Петлюри, українці вбили понад 5000 тис. євреїв. Я бачила, як українці витягували євреїв з будинків на вулиці, де потім їх розстрілювали на місці. Згодом, я вчила про Петлюру на уроках історії. За Петлюри в результаті погромів загинуло майже сто тисяч євреїв. Кажуть він дозволяв ці погроми вважаючи їх способом згуртувати український народ»⁹⁴ Після всіх цих описів погромів, і звинувачень у бік українців, Кристина пише «На власні очі, я не бачила, яке було життя міста в перші дні німецької окупації, бо не виходила з хати. Ми з мамою і братиком сиділи у нашому помешканні на вулиці Коперника, я бачила світ з вікна.»⁹⁵ Аналізуючи спогади Кристини про літні погроми, я дійшов висновку, що Кристина керується здебільшого почуттями, та власними упередженнями. Стає зрозумілим, що Кристина підтримує вже сформовану модель єврейсько-українських стосунків. Я дозволю собі припустити, що цю ненависть їй прищепили, вже в Ізраїлі. На таку думку мене нашттовхує те, як вона описала Петлюру про якого вчила у школі на уроках історії «За Петлюри в результаті

⁹⁴ Хіґер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «КМ publishing,2015», 09117,м.Біла Церква.

⁹⁵ Хіґер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «КМ publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С. 33.

погромів загинуло майже сто тисяч євреїв. Кажуть він дозволяв ці погроми вважаючи їх способом згуртувати український народ.»⁹⁶

⁹⁶ .Хіґер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. «KM publishing,2015», 09117,м.Біла Церква. С. 33.

Розділ 3. Ігнацій Хігер: окупаційні режими, їх прибічники, та боротьба за виживання.

У своїх спогадах Ігнацій Хігер описує життя польського єврея у роки II світової війни. Спогади є реальним зображення міського життя Львова у період між 1939 – 1944 роками. Він описує, як людям жилося під час окупації Львова росіянами, і після його захоплення німецькими фашистами. Хігер описує співіснування трьох громад, які були корінними жителями Львова, а саме євреїв, українців і поляків. Він показує, як ці нації пристосовувались до влади, і порядку, який запроваджувався. В основному робота базується на спогадах польського єврея і найбільше ця тематика стосується єврейської історії Львова, та в загальному вона зачіпає всі верстви населення, їх відносини, злети, і падіння.

І хоча Ігнацій був не особливо релігійним та вже давно не підтримував традицій. Пише, що радянські війська вступили до міста в день найурочистішого єврейського свята Йом Кіпур. «У цей день Всевишній остаточно вирішує долю людини на майбутній рік. У цей день підписується вирок.»⁹⁷ Для євреїв це був ніби знак, що Бог дає їм нову долю. «І тим більше та наполегливіше молились євреї за визволення з рук німецьких катів»⁹⁸ У майбутньому цей день став для них днем чуда.

«Росіяни виглядали як армія вбивць і мордоворотів, а не визволителів. Місто було наповнене шумом, повсюди ходили пропагандисти, які роздавали листівки, і кричали всякі слогани: «Владу радам»»⁹⁹ Росіяни говорили, що вони прийшли визволити польський пригноблений народ, від гнобителів, які роками знущались з простих бідних людей і обіцяли, що тепер все стане на свої місця. І настане щастя у новому «Краю Рад». Загарбники обіцяли золоті гори, і робили це надзвичайно красномовно. Їх лозунги та обіцянки про справедливе, краще

⁹⁷ Вікіпедія. Інтернет ресурс :

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%99%D0%BE%D0%BC-%D0%9A%D1%96%D0%BF%D1%83%D1%80>

⁹⁸ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С. 25.

⁹⁹ там само. с.25

життя не залишали байдужим нікого. Одні корились системі і приймали нову владу, приєднуючись до неї й приймаючи як належне, інші старались протестувати, виборювати своє право на вільний розвиток. Та і ті, і інші були підкорені, це було лиш питанням часу. «І краще вже було скоритись та вдати ревного комуніста, аніж бути ворогом комуністичної ідеї та бути розстріляним за інакодумство.»¹⁰⁰

Для порівняння я додам спогади ще одного польського єврея Курта Левіна. Син львівського Рабина Єзикиїля Левіна, якого дуже шанували у єврейській громаді, і який часто фігурує у спогадах інших євреїв. «Ми наївно вважали, що вони (радянські війська) йшли допомогти полякам у боротьбі з фашистами. Але наші сподівання розвіялись, коли ми довідались, що радянські війська роззброюють польські.»¹⁰¹ Тоді люди ще не знали подробиць пакту «Ріббентропа – Молотова», які поділили Польщу між Третім Рейхом та Радянським Союзом. Курт пише, що всі раділи через те, що закінчилась облога і припинилась стрілянина. Багато хто вірив, що росіяни толерантний народ, який прийшов, щоб звільнити людей, та поділитись новою ідеологією.

Порівнюючи ці спогади стає зрозумілим, що Євреї були готові прийняти нову комуністичну владу, багато з них навіть вітали цю владу, бо надіялись скористати декларованими правами. Більшість в той час не розуміли, яка прірва стоїть між пропагандою комунізму і «Радянізацією» життя.

Дуже скоро з'ясувалось, що між пропагандою та реальністю лежить велетенська прірва. «З появою червоної армії владу у свої руки перебрали місцеві комуністи, що з них деякі сиділи у польських в'язницях. Було організовано міліцію, озброєну німецькими маузерами.»¹⁰² Все це протривало недовго і незабаром до міста добралась комуністична влада з радянського союзу, яка розігнала новостворену поліцію та арештувала комуністів. Почалась

¹⁰⁰ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literratura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.26.

¹⁰¹ Курт Левін. Мандрівка крізь ілюзії. - Львів. Видавництво «Свічадо», 2007. С.34.

¹⁰² Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literratura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.34.

націоналізація фабрик, майстерень і магазинів. Курт пише, що у місці було відносно спокійно, розгулу злочинності не було. Єдиною проблемою на початку був брак харчів. «Загалом вважалось, що совіти тут ненадовго. Сподівались, що по закінченню війни життя нормалізується.»¹⁰³

Для Ігнація ситуація виглядала дещо по іншому. Можливо, це через те, що він мав кращі уявлення про те, чим є комуністична ідеологія Радянського Союзу. Він розумів, що разом з приходом комунізму у його житті відбудеться багато змін.

«Комуністами ставали діти багатих жидів, які працювали на заводах, чи тих, хто мав власний бізнес, мається на увазі клас багатих». Не став осторонь збіднілий народ, яким не було чого втратити і яким хотілось вірити у слогани, які кричали комуністичні пропагандисти, плакати, афіші, книжки, які видавались. Все було частиною безпрецедентної комуністичної машини, яка пустила своє коріння у всі сфери життя. «Агітатори були на кожному кроці у їхніх руках була маленька червона книжечка «АГІТАТОР КОМУНІСТИЧНИЙ» з якої вони вчитували слогани й викрикували по вулицях.»¹⁰⁴ До комуністів вступали різні люди, багатії з золотими годинниками, які кричали «Ми голодні робітники!». Також дуже часто до комуністів приєднувались сумнівні науковці, які писали наукові роботи про класову нерівність і не зважаючи на те, наскільки сумнівними були ці праці, вони все ж ставали класикою (те, що зараз ми називаємо «must have») у комуністичних колах. Львів, який ще донедавна був спокійним європейським містечком, зі своєю культурою, архітектурою та самобутністю запалав червоним. Комуністична пропаганда охопила всі верстви людського життя. Від неї було неможливо сховатись навіть дома. Разом з комунізмом людей позбавили не тільки приватної власності, а й приватного життя.

¹⁰³ Там само. С.35.

¹⁰⁴ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.26.

Курт Левін, який на той час ще був шкільного віку, описав зміни, які відбулись у школі. «На батьківських зборах, скликаних, щоб порадитись щодо мови викладання, більшість батьків висловилися за продовження науки польською. Радянський директор зауважив, що такі бажання свідчать про підозрілі політичні симпатії батьків. Батьки, які спочатку наївно вважали, що у них був вибір завмерли й чекали на інші пропозиції.»¹⁰⁵ Зі слів Курта Левіна можна зробити висновок, що багато людей, які проживали в окупованому місті, не мали й гадки про те, чим є комуністична радянська влада. Також про те, які засоби вона використовує для подолання опонентів, та людей, у яких бачення системи державотворчих процесів відрізняється від комуністичних. Зрозуміло, що Євреї сподівались, що заповіти Леніна, які так ревно пропагували вуличні пропагандисти «кожен народ має право на самовизначення» є дійсною ідеологією комуністів. Також Левін пише, що євреї висунули пропозицію їдишу замість польської. «Директор підхопив цю думку і підмітив, що за сталінською конституцією, яка наслідує заповіти Леніна, кожен народ має право на самовизначення. Він повідомив батькам, що після революції в Південному Сибіру, на кордоні з Китаєм, було засновано Єврейську автономну республіку зі столицею у Біробіджані, влада охоче допоможе переселитися туди всім, кому подобається їдиш.»¹⁰⁶ Після цього він попросив встати всіх кому подобався їдиш і тих, хто хоче, щоб викладання велося цією мовою. Звичайно, що всі мовчки сиділи розуміючи, що права на відкрите голосування та вільний вибір вони втратили. «Таким чином було ухвалено рішення, що найкращою мовою викладання буде українська, тому що Галичину все одно приєднають до Української Радянської Соціалістичної Республіки. Після деяких роздумів батьки одноголосно проголосували за українську мову.»¹⁰⁷ Ця ситуація показала правдиве лице радянської влади, яку Євреї ще недавно вважали толерантною та приязною. Люди зрозуміли, що для того, щоб існувати в радянській системі їм потрібно миритись зі всім, що нав'язувала нова влада. І не дай Боже, хтось

¹⁰⁵ Курт Левін. Мандрівка крізь ілюзії. - Львів. Видавництво «Свічадо», 2007. С.35.

¹⁰⁶ Курт Левін. Мандрівка крізь ілюзії. - Львів. Видавництво «Свічадо», 2007. С.35.

¹⁰⁷ Там само. С.35.

запідозрити тебе у тому, що ти насправді не прихильно ставишся до комунізму. Таких підозрілих відразу ліквідовували, без особливих мороків зі судами та доводами твоєї неприхильності.

Львів в той час складався в основному з поляків, євреїв і українців був у важкому становищі. «Поляки ненавиділи «руських» ще більше, ніж німців»¹⁰⁸. Українці, які ненавиділи поляків, через те, що ті їх постійно гнобили, побачили у цьому дійстві свою користь, вирішили співпрацювати з комуністами. «Нехай Львів буде українським, хоч і комуністичним»¹⁰⁹. А євреїв, яких до того ненавиділи, почали ненавидіти ще більше, вважаючи їх гангреною на тілі робітничої держави, тому знущання з них зовсім не припинилось за панування комуністичної України з антиєврейською ідеологією. Ми не можемо сказати, що такий настрій стосувався всіх верств населення – ні. І все ж заперечувати його було б помилкою, багато істориків пишуть про звірства радикально налаштованих українців стосовно євреїв. І проблема була можливо навіть не в самих євреях, а скоріш у світлі у якому їх подавали певні лідери. Вони розповсюджували думки про те, що євреї - це брехуни, симулянти, спекулянти, лихварі, і т.д. Ідеї про те, що все було б значно краще, якби євреї не накручували такі великі відсотки на своїх товарах і не відбирали тим самим хліб у простого народу, підтримувалися.

Для порівняння я наведу приклад Наконечного, який також описує національні настрої львів'ян до новоствореної більшовицької влади. Він говорить, що прихід Червоної армії оцінювався не за класовою позицією, а зі суто етнічної. «Для львівських поляків, настала ворожа москальська окупація, четвертий розподіл Польщі. Але вірили, що ситуація тимчасового характеру і Львів незабаром стане польським.»¹¹⁰ Такі ж самі позиції мали галицькі євреї, які не розглядали можливості довготривалого панування радянської системи у

¹⁰⁸ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Litterratura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.26.

¹⁰⁹ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Litterratura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.26.

¹¹⁰ Євген Наконечний, «Шоа» у Львові. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. С. 19.

Львові. «На таємній нараді галицьких євреїв було вирішено вступити в переговори з поляками з метою узгодження позицій.»¹¹¹ В той час галицькі євреї не сприймали можливості розвитку та становлення Української держави, мабуть, через те ніхто не радився і не старався створити союзні стосунки з українським національним рухом. А щодо українців, то вони були дещо спантеличені ситуацією, яка складалась. З одного боку їм хотілось вірити у можливість переговорів з більшовицькою Росією, а з іншого боку вони розуміли, що це всього лиш пропаганда, яка їм була вигідна. Українці розуміли, що це всього лиш офіційна версія, за якою росіяни прийшли для визволення українських братів з-під польського панування. Така завіса дала можливість уникнути прямого спротиву та втручання у ситуацію інших країн. «Українці, які, мабуть, найкраще розуміли сутність московського большевизму, дещо спантеличені пропагандою та кампанією «визволення з польського ярма». Ситуацію українці розцінювали, як зміну окупантів.»¹¹² Щодо євреїв, то їх позиція була дещо приголомшливою для поляків, які вважали євреїв польськими патріотами та прихильниками їхньої влади. «Прості галицькі євреї зустрічали Червону армію квітами та непідробним беззастережним ентузіазмом. Їхня радість була такою бурхливою, такою запальною. Довкола лунали їх палкі вигуки «Хай живе Сталін, хай живе союз!»¹¹³. Це шокувало поляків, які вважали євреїв союзниками.

Якщо порівнювати спогади Кристини Хігер і її опис того, як ставились до нової влади національності, які проживали у Львові, виникає цікава дилема. Бо з описів Крисі єврейське населення висвітлюється, як народ який протривівся комуністам, і тільки подекуди «невдячні діти багатих єврейських батьків, які в такий спосіб хотіли вирізнитись, чи біднота, якій не було чого втрачати вступали у комуністичні ряди.» Ігнацій Хігер визнає, що краще було прийняти комунізм і вдавати ревного комуніста, а ніж стати ворогом, та бути

¹¹¹ Євген Наконечний, «Шоа» у Львові. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. С.19.

¹¹² . Євген Наконечний, «Шоа» у Львові. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. с. 20.

¹¹³ Там само. С.19-20.

розстріляним. Коли він описує ставлення українців, можна зробити висновок, що вони тішились з приходу радянської СРСР, яка подарувала їм звільнення з-під польського «Ярма», за що українці безмежно дякували, і підтримували новостворену братську владу.

Хігер пише: «коли комуністи почали перебудову життя у Львові з насадженням їхніх порядків, то замість раю в них зробилось якесь пекло»¹¹⁴. З обігу зняли гроші, а й відповідно прилавки, які колись тяжіли від продуктів опустіли, почався голод, який породив насильство. Рівень грабунків зріс у 10-тки разів. Навіть люди, які ще мали цінні речі, не могли за них нічого купити, бо товару не було. А якщо і був, то «щоб дістати його потрібно було стояти у довгих чергах за шматком чорного хліба.»¹¹⁵ Замість раю, люди отримали спекуляцію ціни, що своєю чергою, провокувало грабунок, розбої, та інші суттєві зміни в способі виживання. І як не крути, все ж можна сказати, що комуністи дотримали свого слова: багаті й бідні стали на рівні, всі разом породили клас жебраків, крадіїв та спекулянтів. Ігнацій Хігер своїми словами хоче показати убогість, у якій заставляв жити комуністичний терор. У цих словах закладена вся суть системи, яка винищувала будь-який натяк на покращення життя.

«Багато тисяч людей неспроможних (недієздатних) пристосуватись до умов життя під режимом безправ'я і переслідування гинули: у тюрмах Львова, психлікарнях та засланнях у глиб імперіалістичної Росії, або просто безслідно зникали.»¹¹⁶ Запорукою виживання для Хігера було пристосування до нових умов життя, які приніс комуністичний рай, щоб вижити потрібно кожен день доказувати свою відданість комуністичним ідеалам. Підступна й аморальна радянська система викликала шок у всіх Львів'ян, а можливо навіть і в самих поплічників устрою, хоч ті про це не признавались. Ігнацій пише про те, що

¹¹⁴ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.35.

¹¹⁵ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA.. С.36.

¹¹⁶ Там само. С.37.

незалежно від того, якої ти нації чи віри, прихильний ти до комуністичних ідеалів чи ні, були звірства, які були незрозумілі нікому, але признатись у цьому ніхто не міг. Він хоче говорить, що ніхто не застрахований від репресій комуністичної машини. Навіть солдат, який спускає курок, насправді не хоче цього робити, він у цьому ніколи не зізнається, бо він тут же опиниться на місці розстріляного. Через те, такому режиму було вкрай важко протистояти. Людські інстинкти запрограмовані на те, щоб вижити при будь-яких обставинах. І для цього людина готова приймати будь-які ідеали, робити звірства, стати переконаною комуністкою – лиш би вижити. Принаймні так пояснює свою позицію Ігнацій. Прийняти комуністичні ідеали це був єдиний варіант, щоб вижити. Тому кожна нація у цьому випадку поступала однаково. Євреї, поляки, українці, всі і кожен з тих, хто хотів вижити були змушені прийняти правила гри, які насаджувала комуністична пропаганда.

Ігнацій пише про те, що з приходом комуністів у його родини було забрано все майно, яке було нажите за роки важкої праці. Така доля спіткала не тільки євреїв, а всіх заможних жителів міста. Хоча основна частка заможних людей були євреями. Через це може видатись дещо хибне враження при аналізі ситуації. «З волі батюшки Сталіна мою дружину позбавили величезного підприємства, а квартиру розділили. З 4-кімнатної квартири, у якій жила сім'я з 4 осіб, зробили 2 кімнатну квартиру і це також за бажанням ВОЖДЯ»¹¹⁷. Така політика була звичним явищем у комуністів, які робили це з метою асиміляції російських прихильників у Львів, щоб тим самим зробити твердий фундамент комунізму.

Нова система вимагала, щоб кожен житель міста працював, це стосувалося жінок і чоловіків. Той, хто не працював, був ворогом робітничої ідеї, а також він не міг отримати їжі в спеціальних магазинах. Жінка Ігнація Пауліна Хігер не могла працювати через те, що не було кому подивитись за дітьми, які були ще зовсім маленькими, щоб залишатись без матері чи няньки.

¹¹⁷. Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA.. С.37.

Система на той час не передбачала опіки над малими дітьми та людям доводилось виходити з положення власними силами. Через те, що робота була тільки у одного члена сім'ї Ігнація, їжі він міг отримати лиш на одну людину (бо як ми знаємо: хто не працює, той не їсть!). В ті часи ніхто не думав про молодих матерів та дітей, через, що сім'ї часто приходилось голодувати. Та, як пише автор, він завжди старався здобути їжі на всіх.

«У моєї дружини був свій магазин, який був націоналізований та забраний з приватної власності для потреб комунізму.»¹¹⁸ Так траплялось зі всіма і всім, хто мав щось у своєму володінні, та в міру певних обставин, а також завдяки везінню Ігнацію пощастило стати продавцем хліба у цьому магазині. Це давало йому змогу здобувати час від часу трохи більше хліба для його сім'ї та інших голодних людей. «Хліб привозили не часто і моїй сім'ї також доводилось голодувати.»¹¹⁹ Оскільки у хлібний магазин привозили тільки хліб, вони не часто мали змогу їсти щось інше, це заставляло придумувати схеми, які дадуть змогу отримати якийсь інший провіант. Конвой, який доставляв хліб у магазин де працював Ігнацій мав у своєму розпорядженні і інші продукти. Та проблема була у тому, що у хлібному магазині продавався лиш хліб і доступу до інших продуктів у нього не було. Щоб вижити Ігнацію потрібно було вдаватись до незаконних схем, за які він міг поплатитись життям, але через те, що вибору у нього не було - приходилось діяти. Конвой, який доставляв продукти у місто, привозив у магазин хліб. Ігнацій вирішив домовитись з начальником про обмін потрібного для життя провіанту, на цінні речі, які він зміг приховати від «СТАЛІНА». Начальник погодився і кожен отримав своє. Якби цей офіцер був не в гуморі чи ще щось, Ігнація б безцеремонно розстріляли без слідства, за спробу підкупу. В кращому випадку, його б відправили на край світу на каторжні роботи, з яких живим він би точно не повернувся. З цього можна зробити висновок, що попри те, що ідеали комунізму проникали дуже глибоко у

¹¹⁸ Там само. С. 37.

¹¹⁹ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA.. С.37.

життя людей, його нібито всі підтримували і були задоволені таким життям, та все це була лише показуха, гра, в яку кожен був зобов'язаний грати, щоб вижити.

В такий спосіб Ігнацію, як головному годувальнику сім'ї вдавалось здобути достатньо провіанту, щоб змогти прогодувати свою сім'ю. Він дуже переживав, щоб його схема не була розкрита, через це йому прийшлося покинути роботу в магазині і шукати собі нову, більш безпечну роботу. А магазин було ліквідовано.

Для того, щоб знайти нову роботу та посаду Ігнацію потрібно було нове чудо. Знайти роботу у ті часи було нелегко, а якщо ти ще і єврей, це робило задачу значно важчою. «Знайшовши одну роботу йому все одно не хватало коштів для того, щоб прогодувати сім'ю, навіть маючи запаси провіанту»¹²⁰. Тому йому прийшлося шукати ще одну, щоб збільшити шанси сім'ї на виживання у ці скрутні часи. Життя під червоним прапором виявилось набагато важчим ніж будь-хто міг собі уявити. Знайшовши ще одну роботу Ігнацій поставив перед собою високу планку на витривалість, яка була обов'язковою для виживання його сім'ї. «З 6-00 до 14-00 Ігнацій працював на одній роботі, а 15-00 до 22-00 йому приходилось працювати на іншій. Щоб добратись на іншу роботу йому потрібно було йти в інший кінець міста.»¹²¹ Через що часу на відпочинок не було зовсім. В такому шаленому темпі треба було працювати людям, щоб мати право на життя, чи краще сказати існування. З описів Хігера ми бачимо, що це складний час для всіх націй. Ігнацій писав, що з Євреїв відкрито знущались і заставляли виконувати найбруднішу та найважчу роботу, до того ж поміщали їх у графіки неможливі для виконання. Потрібно зауважити, що сім'я Хігерів, до початку війни і приходу комуністів була дуже заможною родиною. Їм ніколи не доводилось важко працювати, щоб здобути собі та сім'ї кусок хліба. Можливо цей контраст для нього не був би таким разючим, якби

¹²⁰ Там само С. 38

¹²¹ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA.. С.36 С.38.

він був з бідної робітничої людини. Ось, наприклад українці у Львові до приходу комуністів, не могли займати ні серйозних посад, ані вчитись в університетах. Тому для них прихід комуністів не виглядав таким страшним, навіть навпаки, всіх зрівняли в правах, всіх забезпечили роботою, правда скористати з цього особливо ніхто не міг, окрім верхівки, яку присилали з Росії.

Євген Наконечний у своїй книзі пригадує популярний Львівський анекдот: «Поляки, які раніше нарікали на єврейське засилля в комерції, мовляв не дають займатись торгівлею, тепер масово, щоб вижити, торгують на ринку власними речами. Євреї, які раніше скаржились, що євреїв не допускають до побутових чиновницьких посад, тепер отримують зарплату «служачіх», на яку годі пристойно прожити. А українці, вічні борці за вільну Україні, мають свою «Вільну Україну» за 5 копійок у кожному кіоску.»¹²²

Для Ігнація, період Комуністичного раю, який з великим завзяттям пропонували брошури, виявився пеклом, але права його так називати ніхто не мав, бо пильне око НКВД слідкувало за кожним і мало своє коріння всюди, де тільки можна. Людина ніколи не могла на всі 100% бути впевненою у тому, що якийсь її співробітник чи знайомий не є агентом НКВД. Бути агентом НКВД означало мати якийсь пріоритет по відношенні до простих смертних. А в ті скрутні часи було дуже важко залишатися людиною, люди йшли на все, здавали найближчих, лиш би відвернути увагу від себе самих.

НКВД мало всіх під пильним оком. Як пише Хігер, всі хто був в зоні окупації були підозрюваними й для того, щоб спати в ночі, потрібно було бути максимально обережним у день. « З кожним днем життя ставало все більше і більше нетерпимим – всюди запанувала недоумкуватість та божевілля. »¹²³ Система НКВД мала повсюди своїх агентів, які підслуховували розмови, могли без попередження вриватись у твій дім і ти ніколи не був впевненим, хто є цим агентом, бо ним міг бути будь-хто: єврей, українець чи поляк. Така ситуація

¹²² Євген Наконечний, «Шоа» у Львові. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. С.40.

¹²³ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.38.

розсіювала недовіру всіх до всіх, через що життя ставало ще більше нестерпним. Для того, щоб вижити людям доводилось постійно фільтрувати те, що вони роблять, говорять, як поводяться, з ким спілкуються, у що вдягаються. Така постійна параноя страшно виснажує. Люди втрачають сон, через що сили для роботи удень не хватало. Багато людей не витримуючи напруги втрачали глузд. Інших звинувачували у втраті здорового глузду, наприклад, якщо твої погляди не збігаються з комуністичними, або якщо ти володієш інформацією, якою не повинен володіти. З тебе просто робили психічно хворого і відправляли у псих лікарню, звідки люди вже не виходили, їх мозок вбивали і перетворювали їх на овочі. Ось такі жахливі методи боротьби з інакодумцями використовувала влада.

Були частими випадки безслідного зникнення людей. Через це кожен прожитий день був ніби виграним в лотерею призом. Хвороблива червона машина знищувала всіх, хто у будь-який спосіб викликав підозру. Над такими людьми ніхто не вчинював суд, чи не доводив вину, їх просто знищували.

« Моя жінка жила постійно у страху, що її батьків, чи сестру, яка не працювала вивезуть в глиб Азії. Також вона переживала за мене, бо знала, що моя робота під пильним оком НКВД в оточенні підозрілих для комуністів людей. І в будь-який час це могло спричинити нещастя.»¹²⁴ Життя під червоними прапорами було справжнім випробовуванням, як і для Львова, так і для його жителів. З приходом комуністів багато людей мали надію, що життя зміниться у кращу сторону. Та час йшов, а життя ставало все більш нестерпним і це стосувалося всіх верств населення окупованої території. Люди почали розуміти, що життя, яке їх оточує, не ставатиме кращим і що явища безкарного насильства не мають тимчасовий характер. У цієї системи постійно будуть вороги, а через те постійно будуть підозрілі, яких помалу усувають, замінюють російськомовними комуністами. А головне, що ця система аж ніяк не робить всіх рівними. Є клас експлуататорів і клас експлуатованих, проблема у тому, що

¹²⁴ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literratura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.39.

це дійшло до людей надто пізно. Росіяни окупували територію і всі жителі містечка перетворили на сіру масу рук, яка своїми кров'ю та потом насичувала червону машину смерті. І з часом всі нації, які проживали у місті почали розуміти це. Спільний ворог став об'єднавчим фактором для всіх трьох націй, та було вже надто пізно. Люди зневірилися настільки, що були готові віддатися до рук фашистів, вірячи у те, що нічого гіршого вже з ними не трапиться.

16-годинний робочий день і постійний страх навіть в ночі дуже сильно виснажував нервову систему. « Той стан страху, у якому був не тільки я, але й вся моя сім'я, всі люди в окупованому місті, діяв негативно на нервову систему людини.»¹²⁵ Відомо, що нічого так не діє на самопочуття людини, як удари по кишени. Цей метод застосували комуністи, як і в себе в Росії, так і у Львові. «Упродовж одного дня польський злотий замінили на російський рубль. Всі жителі міста впали у розпач. Всі гроші, які в них були, які вони ховали на чорний день, знецінились. Це стосувалось всіх жителів. В часі війни, кожен старався економити якнайбільше, щоб зберегти якусь готівку на чорний день. І без попередження про такі зміни вся валюта знецінилась. Ось вам і справжня рівність. Після такого повороту кожен житель міста залишився рівно з нічим у кишени. Три верстви населення і всі однаково переживали шок.»¹²⁶ Відтепер у місті тільки одна верства населення і це бідняки.

« Народ польський остаточно зненавидів комуністів-росіян. Хотіли, щоб на місце комуністів-росіян прийшли гітлерівці, хоч і знали, чого їм це може коштувати.»¹²⁷ Ігнацій пише, що народ український знаходився у дивному положенні та настрої духу. «Частина була настроєна націоналістично і бажала нерозривної спільноти української. Інша частина бачила майбутнє у зв'язку з радянською Україною через призму комуністичної ідеології. Ще одну частину становили мішані польсько-українські родини, у яких одні були римо-католики, а інші греко-католики.»¹²⁸ Ігнацій визнавав, що всі нації, які жили у Львові в

¹²⁵ Там само. С.40.

¹²⁶ Там само С.40.

¹²⁷ Там само. С.40.

¹²⁸ Там само. С.40.

цей переломний час старались вижити та було готові на все заради цього. З його слів зрозуміло, що українці не мали єдиного уявлення про те, яким має бути майбутнє України. Якщо говорити про Львів'ян, то з тієї самої хвилини, коли всі верстви населення відчували на собі та зрозуміли наміри комуністів то об'єднались у спільноту, яка ненавидить росіян. Всім відкрились очі на те, чим є радянський комунізм і в який спосіб він відрізняється від марксистської ідеології.

«Kiedy czlowiek usiluje wyobrazic sobie raj na ziemi,

Robi sie z tego bardzo przyzwoite pieklo»

Paul Claudel

Під час радянської окупації кожен в окупованому місті терпів в той чи інший спосіб, та ніхто навіть уявити собі не міг, що все може бути набагато гірше. Люди думали, що життя в радянсько-комуністичному раю є життям максимальних терпінь, які люди в стані перенести. « Однак те, що ми пережили під окупаційною владою Союзу, те, що нам видавалось пеклом, - було лише вступом (чистищем) до пекла.»¹²⁹

Кілька тижнів перед радянсько-німецькою війною жителі Львова почали відчувати зміни. У стосунках двох ворожих імперій, у яких була домовленість про ненапад за пактом Ріббентропа-Молотова, почались дрібні інциденти, які вказували на те, що домовленість розвалюється. Українці відчували свою вигоду у цій ситуації і швидко почали організовувати повстанські угруповання, які потім стріляли у спину солдатам радянської армії. Росія не була готова до боротьби з добре озброєними німецькими солдатами. Через це почалась акція відступу армії зі Львова. «Після першого бомбардування Львова розпочалась масова паніка, однаково, як і в жителів міста, так і в богатирських росіян, які тій паніці надали неймовірних темпів.»¹³⁰ Акція по відступу військ тривала недовго. Українці, які ненавиділи комуністів, відчували безсилість ворога, а це ще

¹²⁹ Там само. С.76.

¹³⁰ Там само. С.80.

більше підігрівало їх бажання помститись за все зло заподіяне проти них та поплічників, яких вже не було поряд. «Цю безсилість радянського війська швидко використали Українці, які вирішили, що це вдалий час скинути з себе комуністичне ярмо, якому до цього часу так віддано служили.»¹³¹ Хігер на попередніх сторінках спогадів писав «Комуністами ставали всі, як і діти багатих підприємців і купців жидівських, так і бідняки. У людей не було вибору.»¹³² І сам Ігнацій був змушений підтримувати порядки комуністичні, в іншому випадку його б просто знищили. У жителів Львова під час окупації росіянами був вибір: або змиритись і підтримувати порядки комуністів і вдавати, що тобі це все дуже подобається, або бути ліквідованим. «Захотіли напасти Українці на своїх Російських братів, які визволили їх з-під влади польської і яким вони так вірно служили.»¹³³ В той час Хігера більше бентежило те, що буде далі, коли землі окупують німці.

«Сьогодні Україні бракує досліджень нацистського окупаційного режиму і його регіональних особливостей, вивчення суспільства у період окупації, дослідження ставлення українського суспільства до Голокосту тощо.»¹³⁴ Тому на мою думку буде актуальними доповнити історіографію Голокосту локальними особливостями які описують Хігери, та інші єврейські автори спогади яких я аналізую.

Останні двадцять років дискусія про голокост перемістилась з німецьких окупантів, на розслідування співучасті у голокості місцевого населення. У дискусії про причетність до голокосту місцевого українського населення беруть участь Кай Струве, Джон Пол Химка, Ярослав Грицак, Дітер Поль та багато інших дослідників. У моїй роботі я аналізую спогади Хігерів про голокост, щоб показати їхню оцінку залучення місцевого населення до винищення євреїв.

¹³¹ Там само. С.80.

¹³² Там само. С.26.

¹³³ Там само. С.80.

¹³⁴ Дітер Поль: «Станом на сьогодні майже відсутні комплексні дослідження історії Голокосту на теренах України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/pdl-min/diter-pol-stanom-na-sogodni-majzhe-vidsutni-kompleksni-doslidzhennya-istorii-golokostu-na-terenax-ukraini>

Багато дослідників ототожнюють погляди місцевого українського населення, з політикою, яку вело ОУН Б та УПА, я звертаю увагу на простих людей.

На думку І. Химки «Ключовою проблемою історіографії Голокосту в сучасній Україні є рішення політиків, деяких неурядових акторів і націоналістичної української діаспори ототожнювати всю українську націю з Організацією українських націоналістів (ОУН) та Українською повстанською армією (УПА). Це не лише емпірично хибно, але й суттєво ускладнює об'єктивні дослідження. Аналіз діяльності націоналістів надто часто сприймається як напад на всіх українців.»¹³⁵ Тому я стараюсь проаналізувати спогади Хігера, та інших євреїв про допомогу, порятунок, та залучення до голокосту місцевого українського населення.

Підсумовуючи спогади Хігера про окупацію Львова комуністами стає зрозумілим, що прості українці як проживали у Львові не мали антисемітських настроїв до приходу нацистів. Для всіх трьох націй, які проживали у Львові спільним ворогом були комуністи, від яких потерпали всі. Єдине що бентежило українців, це вибороти достойне майбутнє для своєї нації, в якому їхній народ більше не буде пригноблений пануванням над ними інших націй. І вони були готові заплати будь-яку ціну. Також ми бачимо, що до приходу нацистів, Львівські євреї не бачили в українцях рівних або союзників. У Хігера не має спогадів про те, щоб євреї вели якісь переговори з українцями про союз у новоствореній українській державі, та про місце євреїв у цій державі. Єдиних союзників на думку Хігера євреї вбачили у поляках, бо гадали, що комуністичні порядки надовго тут не затримаються. Це наводить на висновок, що антисемітизм, який проявився з боку Львів'ян під час німецької окупації був штучно створений нацисткою пропагандою.

Якщо для порівняння взяти спогади Наконечного, ми побачимо дещо іншу картину. Наконечний, як і Хігер проживали у Львові в період

¹³⁵ Джон-Пол Химка: «Ключовою проблемою історіографії Голокосту в сучасній Україні є рішення політиків, деяких неурядових акторів та націоналістичної української діаспори ототожнювати всю українську націю з ОУН та УПА» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/pdl-min/dzhon-pol-ximka-klyuchovoyu-problemoyu-istoriografii-golokostu-v-suchasnij-ukraini-e-rishennya-politikiv-deyakix-neuryadovix-aktoriv-ta-nacjonalistichnoi-ukrainskoi-diaspori-ototozhnyuvati-vsyu-ukrainSKU-nacziyu-z-oun-ta-upa>

1939-1944 рр. Історик та науковець Євген Наконечний відстоює позиції українського націоналізму у співпраці з євреями та наголошує на тому, що українська політична сила не сповідувала ідеології антисемітизму, а навпаки бажала мирного співіснування з єврейським народом, з яким бажали пов'язати будівництво майбутньої Української держави. Історик вважав природним те, що українці, які становили основну частину Галичини прагнуть створити тут свою українську державу. Про ці події Наконечний писав так: «На відміну від поляків, галицькі євреї не боялися української державності ні в 1918 році, ні в 1991 роках. Не боялися і в 1941 році. Євреї знали, що жодна українська сила не сповідує ідеологію антисемітизму, і досягти з українцями консенсусу, згоди буде не складно.»¹³⁶

Ігнацій пише, що після того, як українці закінчили свою помсту росіянам, вони перемикнулися на євреїв. «Українець вважав за пункт гонору познуватись з жида, якого зустрічав на вулиці. А на третій день почалась зорганізована акція по вилловлюванні євреїв, у якій німцям навіть не потрібно було брати участі. За них все робили українці.»¹³⁷ На думку Ігнація ця ненависть була спровокована тим, що жиди випереджали їх на кожному кроці, і через те, українці не могли допустити права на розвиток такої кмітливої нації. Чи об'єктивним є це звинувачення судити вкрай важко. Я поставив собі запитання, звідки взялась ця ненависть до євреїв з якими стільки часу жили, і співпрацювали українці? І вирішив пошукати відповіді у спогадах інших сучасників єврейського походження.

Для порівняння я наведу свідчення шанованого у Львові Рабин Давид Кахане, якому також довелось боротись за виживання у львівському гетто. У нього також була сім'я, вагітна дружина і донечка. Його сім'ї допомогли спастись сестри з монастиря студиток, митрополит Шептицький, та багато інших духівників. Спочатку він відправив їм свою донечку, а згодом вони

¹³⁶ Євген Наконечний, «Шоа» у Львові. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. С. 118.

¹³⁷ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.84.

взялись переховувати і його дружину. Рав Давиду чудом вдалось втекти з гетто, цьому посприяло те, що під час фінальної акції, він працював на швейній фабриці LPG поза межами гетто, де була значно слабша охорона. Кахане почав писати свої спогади ще під час німецької окупації, він починає їх з таких слів: «Сьогодні неділя, 26 вересня 1943 року, ранок. Я перебуваю в архієпископській резиденції митрополита міста Львова Андрея Шептицького, на так званій Горі Юра. Минуло два тижні з того часу, як мене перевели сюди з горища студитського монастиря, розташованого на вул. Петра Скарги. Ігумену стало відомо, що в його монастирі передбачається обшук, і він вирішив, дотримуючись необхідної обережності, перевести мене у більш безпечне місце. І от зараз я сиджу у великому залі бібліотеки, на цокольному поверсі палацу. Вікна виходять у великий, просторий сад, що із трьох боків оточує палац і кафедральний собор. Мої очі з жадобою вбирають усю пишноту фарб, які щедро розливаються сонцем. Не варто забувати, що протягом чотирьох останніх місяців, тобто всього літа, вони не бачили ні зеленої трави, ні вигадливих обрисів квітки. Я потрапив сюди в суботу, 23 травня 1943 року, потрапив прямо з табору, і 2 липня, вночі, мене перевели на горище студитського монастиря. З того часу я не бачив нікого, крім людини, яка приносила мені їжу.»¹³⁸ Зрозуміло, що Кахане пощастило на багато більше ніж Хігеру, якому довелось шукати прихистку в каналізаційній системі міста.

Як і Хігер Кагане також описує літні погроми, та для нього ситуація виглядає дещо по іншому. «Усе почалося вранці у вівторок, 2 липня. Радянські війська, що відступили, залишили три в'язниці, переповнені в'язнями: так звані «Бригідки», в'язницю на вулиці Казимира*, в'язницю колишнього головного поліцейського управління на вул. Лонцького** і в'язницю колишнього військового штабу на вул. Замарстинівській.»¹³⁹ Вязні цих тюрем були здебільшого кримінальні злочинці, але багато з них були засуджені за політичні

¹³⁸ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Видання друге. Упорядн. Ж.Ковба. – К.: Дух і Літера. 2009 – с. 23.

¹³⁹ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Видання друге. Упорядн. Ж.Ковба. – К.: Дух і Літера. 2009 – с. 26.

переконавання, або ті, яких запідозрило пильно око НКВД в зраді. В той час, щоб потрапити під такі репресії було достатньо навіть підозри. «Гестапо вирішило використати звільнення ув'язнених з метою пропаганди. Для цього євреїв примусили рити могили в присутності спеціальної комісії, все, що вони робили, фотографувалося, внаслідок чого німецька пропаганда одержала першокласний матеріал. Вони могли сказати усьому світові: «Дивіться на євреїв більшовиків, на убивць, яких ми впіймали на місці злочину. Подивіться на їх нещасні, ні в чому не винні жертви!»¹⁴⁰ Зі слів Кахане стає зрозумілим, що німці спершу самі зігнали євреїв у тюрми, щоб зробити компромат, пропаганду. Згідно з легендою євреї співпрацювали з НКВД і були винними у вбивствах закатованих українців і поляків. Доказами цього були фотографії та відеоматеріали. Далі цей міф поширився серед мас для того, щоб загострити і так непрості стосунки між націями. Розлючений натовп жадав помсти за закатованих братів і сестер, а вся вина лежала на євреях. Це і спровокувало погроми у які були втягнуті мирне населення українців і поляків. В такий складний час, достатньо найменшої іскри, щоб почалась пожежа. «Після цього німці немов би зірвалися з ланцюга. Вони хапали євреїв у будинках і на вулицях і відправляли на роботи у в'язницях. У цьому їм від щирого серця допомагали українці і поляки з тількино створеної української поліції. Робота була завершена протягом трьох, можливо, чотирьох днів.»¹⁴¹ За таким сценарієм німці діяли, і на інших з окупованих територіях, і це завжди відмінно працювало. Такі ж самі хвилині насильства прокотились у Білорусії, країнами Балтії, Молдови, здебільшого тими територіями звідки відступали радянські війська і які окупувала Німеччина.

Для доповнення картини, я наведу ще одні свідчення Рузі Вагнер, яка також жила у Львові і була безпосереднім учасником тих подій, які відбувались на вулицях Львова під час погромів. «Оригінал тексту свідчення Рузі Вагнер

¹⁴⁰ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Видання друге. Упорядн. Ж.Ковба. – К.: Дух і Літера. 2009 – . с. 26.

¹⁴¹ Там само. с. 26

складається з 24 листків машинопису. Частина машинопису, що стосується львівського погрому, займає листки 1–7, а решта тексту описує подальший розвиток подій. Тут публікується частина про львівський погром, без жодних пропусків, у перекладі Івана Сварника з польськомовного оригіналу.»¹⁴² «Уже перші дні принесли передчуття того, що мало статися. Євреїв почали виловлювати до праці. Це завдання надали низам української національності. Першою працею зловлених було очищення і винесення трупів з в'язниці при вул. Замарстинівській, Лонцького, Казимирівській (Бригідки). Це була жахлива праця, тим більше що українські наглядачі й гестапівці ставилися до євреїв, як до вбивців тих людей і при цьому безжалісно катували їх.»¹⁴³ Свідчення Рузі відрізняються тим, що вона вказує, що завдання по виловлюванні жидів надавалось низам української національності. А також тим, що Рузя була безпосереднім свідком. Її разом з іншими євреями загнали, до тюрми на вулиці Казимирівській. «Була година 11-та перед полуднем. Сказали, що українці ведуть вулицею колони єврейських чоловіків і жінок. Однак ми не усвідомлювали того, що відбувається. Несподівано в брамі з'явився якийсь підліток з обличчям бандита. З міною, сповненою сарказмом і ненавистю, він сказав мені й сусідці, з якою я стояла на ганку: «Ходіть-но панянки трохи попрацювати». Щойно я вийшла з брами нашої кам'яниці, як мене оточила зграя вуличників. Усе ще не розуміючи ситуації, я йшла під штурханамі й поштовхами у бік казарм. Перед казармами стояла шеренга чоловіків, жінок і дітвори – міське шумовиння.»¹⁴⁴ Рузя робить акцент на тому, що у акції брала участь здебільшого чернь, низи суспільства, бандити і проститутки. «Перед тремтячою скатованою масою нещасних жертв стали проститутки зі своїми фагасами, і як володарки, наказали нам скидати з себе взуття чи інші частини гардеробу, які їм припали до подоби»¹⁴⁵ У спогадах Рузі Вагнер не має ні слова

¹⁴² Химка І. Голокост і сучасність. №2(4) 2008. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер [http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka\(4\).pdf](http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka(4).pdf) с. 45.

¹⁴³ Химка І. Голокост і сучасність. №2(4) 2008. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер [http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka\(4\).pdf](http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka(4).pdf) с.46.

¹⁴⁴ Там само. с.46

¹⁴⁵ Химка І. Голокост і сучасність. №2(4) 2008. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер [http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka\(4\).pdf](http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka(4).pdf) с. 47.

про українських націоналістів, більшість людей, які брали участь у цій акції були низами суспільства.

Порівнюючи спогади Ігнація Хігера, Рузі Вагнер, та Давида Кахане я дійшов висновку, що українці разом з поляками брали участь у липневих погромах 1941 року. Спільною рисою у всіх спогадів про липневі погроми було те, що коли автори описували винуватців українців, акцент стояв на міське шумовиння, низи суспільства, у Рузі Вагнер, це бандити і проститутки. Ніхто з авторів прямо не звинувачує українських націоналістів, чи будь-які інші українські політичні сили у підбурюванні мас до погромів. Окрім української поліції, яка підпорядковувалась гестапо. Особливістю свідчень Кагане, є те, що перед поромами у яке було втягнуте «міське шумовиння» німці створили компромат на євреїв. Їх заставили в присутності спеціальної комісії розривати могили закатованих жертв НКВД і фільмували це на камеру, щоб створити міф «юдобільшовизму.» Згідно з легендою євреї співпрацювали з НКВД і були винними у вбивствах закатованих українців і поляків. Доказами цього були фотографії та відеоматеріали. Далі цей міф поширився серед мас для того, щоб загострити і так непрості стосунки між націями. Розлючений натовп жадав помсти за закатованих братів і сестер, а вся вина лежала на євреях. Це і спровокувало погроми у які були втягнуті мирне населення українців і поляків. Хігер здебільшого описує наслідки цих жахливих подій, йому не довелося постраждати від рук українців під час липневих погромів. В такий складний час, достатньо найменшої іскри, щоб почалась пожежа.

Я дозволю собі процитувати Грицака, який роз'яснює як правильно аналізувати джерела про Голокост, щоб не потрапити в ілюзію самозаспокоювання, та виправдовування своїх. «Читання Деака допомагає ідентифікувати два контрпродуктивні підходи у дискусіях про Голокост. Перший полягає у повному запереченні причетності свої нації до винищення євреїв – чи, у кращому разі, перекладанні відповідальності на неконтрольоване ніким "шумовиння". Такий підхід не знаходить підтвердження історичними

фактами: кожна нація, що опинилася у "Гітлерівській Європі", дарма, чи жертва, чи союзник, готова була скористатися з того, щоб позбутися чужих, у першу чергу – євреїв. Можна сперечатися щодо рівня "своєї" причетності до Голокосту – не можна заперечувати цю причетність взагалі. Другий контрпродуктивний підхід полягає у ствердженні власної праведності. Як показує книжка Деака, у дискусії про Голокост немає загальноприйнятих правд. Їхня відсутність не релятивізує чи виправдує злочини – вона радше не дозволяє нам самозаспокоюватися: кожен із нас може стати учнем злого чарівника, якщо наша переконаність у власній праведності закриє нам очі на власні гріхи й слабкості. Якщо відкинути ці дві крайності – заперечення та праведність – лишається широке поле для сенсовних дискусій та формули "вибачаємо та просимо вибачення".»¹⁴⁶

Присутність насильства та радикального антисемітизму стало нормою для багатьох регіонів, які були окуповані радянською владою, і з приходом німців на цих територіях спалахував терор. І причина полягає зовсім не в особистих стосунках, чи образах, зовсім не в тому, що ці народи вважали жидів кращими за себе, і через страх конкуренції бажали їх знищити. Я наведу ще одну цитату з книги Грицака « У Львові ситуація вирізнялась тим, що місто вже мало передісторію стосунків з євреями. Ситуація з перших місяців війни стала дзеркальним зображення тієї, яка була під час хвилі антиєврейських погромів у 1919 р. «– тоді основними винуватцями були східняки, а галичани, навпаки, виявляли подиву гідну дисциплінованість і толерантність. Це підштовхує до думки, що поведінку західних українців зумовлювала радше конкретна ситуація, аніж закорінені національні стереотипи. Підтвердженням цьому слугує той факт, що основна смуга погромів у 1941 р. збігається з територіями, які радянські війська окупували щойно у 1939-1940 р., – Західною Україною, Литвою, Латвією й Естонією. Це були території, які зазнали швидкої "советизації" і де радянський терор був особливо жорстокий. Тому тут

¹⁴⁶ Ярослав Грицик. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Видавництво «Часопис «Критика»», Київ, 2011. С.231.

німецькій пропаганді було досить легко спровокувати антиєврейські погроми.»¹⁴⁷

А також потрібно не забувати про німецьку пропаганду, яка намагалася створити враження, що масові страти євреїв - це чисто українська акція. «Німці постійно повторювали, що євреї займали головні позиції у радянській адміністрації, доносили і допомагали заарештовувати українців, розстріляних під час відступу Червоної армії (насправді серед закатованих жертв було декілька єврейських сіоністських і бундівських діячів, але про це німецька пропагандистська машина воліла мовчати)»¹⁴⁸ Найбільший вибух антисемітизму припадає на час, коли відбулася масова каральна операція на Лонського. З приходом німців ці тюрми були відкриті, і коли люди приходили шукати тіла своїх загиблих родичів чи друзів, німці в їх очах виглядали як визволителі, а євреї у їх свідомості були пов'язані з НКВД.

Отож ми можемо дійти до висновку, що антисемітизм серед українського національного руху не мав політичний підтекст. «Ми не маємо доказів, що погроми були спланованою акцією з боку будь-якої української політичної сили, ми маємо докази, що українці брали у цьому участь. Це схоже на вибухову хвилю помсти за радянський терор, і за вбивства в'язнів»¹⁴⁹. Очевидним є те, що з боку української сторони, це була відплата євреям за прихильність до більшовицької влади. Таку нав'язливу політику могли проводити обидві держави, спочатку російська, щоб посварити між собою нації, а також німецька, якій це було вигідно.

Ігнацій пише також про те, що не тільки українці були залучені до акцій по винищуванні єврейського населення. «Жидівська кров була на руках не тільки українців, а й поляків, які мстились жидам за злочини скоєні через

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Видавництво «Часопис «Критика»», Київ, 2011. С. 232

¹⁴⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i.lviv.ua/n8texts/8-zmist.htm//> Ярослав Грицак. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни.

росіян.»¹⁵⁰ У спогадах Кристини у каральних операціях фігурують виключно українці. Автор зазначає, що підґрунтям ненависті до євреїв була помста. Що спростовує багато тверджень західних істориків про те що антисемітизм серед українців мав суто ідеологічний характер. Зі слів автора можна зрозуміти з якою силою працювала німецька пропаганда, яка настроювала всіх проти всіх. Не тільки українці, а й поляки мали реальну образу за те, що євреї вітали прихід комуністів.

«Наступило 27 липня в річницю смерті українського отамана Симона Петлюри, замордованого в Парижі 1926 року жидом, відновились репресії проти єврейського населення.»¹⁵¹ «У ніч Петлюри українці повитягували понад 5000 людей з єврейського вищого класу, тобто, інтелігенцію і передали їх німцям, які через пару годин ліквідували їх.»¹⁵² Також Ігнацій писав про те, що українські органи створювали списки, за якими німці винищували євреїв. А незабаром за наказами німецької верхівки з українців була створена українська поліція і українські управління. «Збаламучених обіцянками про створення самостійної України з українців було створено орган по винищуванні і вилонюванні жидів.»¹⁵³ Для Хігера було зрозумілим, що українці мотивувались бажанням створити самостійну Україну. У його спогадах немає прямих звинувачень українців у антисемітизмі. Він радше говорить про співпрацю з німцями. Більшість кроків зроблених у бік підтримки німецької політики антисемітизму на які йшли українські націоналісти були пов'язані з бажанням створити самостійну Україну, та використати німців на благо свого народу. Тому для національних рухів було важливо тісно співпрацювати з гестапо, та підтримувати їхні порядки.

¹⁵⁰ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.85.

¹⁵¹ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.86.

¹⁵² Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.86.

¹⁵³ Там само. С.86.

Рав Давид називає таку дату петлюрівських днів. «Потім настали так звані «петлюрівські дні». 28 липня була річниця смерті Симона Петлюри, отамана відомої Української армії. Ця людина була убита Шварцбардтом, українським євреєм, який розстріляв його, щоб помститися за всі його дії, спрямовані проти євреїв.»¹⁵⁴ Хоча це не дуже суттєве зауваження Кахане вважає річницею смерті Петлюри 28 липня, хоча, як ми знаємо Петлюра був убитий 25 травня. Це також різниться від дати, яку вказує Ігнацій Хігер у ніч на 27 липня. Ігнацій говорить про те, що українці за ніч повітягували 5000 євреїв з вищого класу і передали їх німцям, які за декілька годин їх ліквідували. У спогадах Кахане ця операція продовжувалась два дні. « 29 липня українські поліцаї стали вдиратися до єврейських домів, виводити з них молодих чоловіків і жінок і рядами відправляти їх на вулицю Лонцького. Ця операція продовжувалася цілий день, а також і наступного дня, доки в'язниця не була забита людьми.»¹⁵⁵ Незабаром більшість в'язнів ліквідували. Якщо порівняти цифри про загиблих в річницю смерті Петлюри, і дати цих каральних операцій з даними, які наводить Кай Струве, ми бачимо ще більше відмінностей. «Адже до вбитих впродовж липня євреїв, окрім жертв погрому 1 липня, зараховуємо і близько 2 000 євреїв, яких 5 липня розстріляла айнзацгрупа «С», начебто як «покарання» за радянське винищення в'язнів. Приблизно 1 500 євреїв розстріляла львівська поліція безпеки в зв'язку з так званими «днями Петлюри» 25–26 липня 1941 року.»¹⁵⁶ Більше того за підрахунками Кая Струве під час цілого місяця липневих погромів було вбито 4000 євреїв.

Ігнацій Хігер описує, як йому вперше вдалось уникнути смерті. Під час прочитання мемуарів таких випадків можна налічити багато і якщо звертати на кожен з них увагу, це заставляє задуматись, чи не було у цьому, якогось провидіння. Зі всіх єврейських сімейств, які проживали у Львові вижити

¹⁵⁴ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Видання друге. Упорядн. Ж.Ковба. – К.: Дух і Літера. 2009 – с. 34.

¹⁵⁵ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Видання друге. Упорядн. Ж.Ковба. – К.: Дух і Літера. 2009 – с. 34.

¹⁵⁶ Кай СТРУВЕ. «ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/36719660>

вдалось тільки трьом і сім'я Хігерів була однією з них. Вперше сім'ї Хігерів вдалось уникнути смерті через планування будинку, яке було змінене під час окупації комуністів. «З 4-кімнатної квартири, де я жив, було зроблено дві 2-кіматні. І коли німці постукали у двері у їх квартиру, то спочатку йшла квартира їх співжителя доктора Вагла. Через це забрали його, а до моїх дверей вже не дійшли, бо вважали, що планування таке, як і на першому поверсі.»¹⁵⁷ Німці завжди приділяли особливу увагу документам, і якщо за документами там проживала одна сім'я, інших вони не шукали. Документи не одноразово рятувало життя євреями.

Життя у гетто.

Ігнацій у своїх спогадах пише, що під час німецької окупації жидам заборонявся доступ до будь-якої інформації ззовні. «Німці видали указ, що всі жиди в яких буде знайдено радіо, чи якась газета відразу будуть покарані.»¹⁵⁸ Ігнацій пише, що без інформації знаходитись в гетто було ще складніше. Бо з радіо вони могли дізнаватись в якій ситуації знаходиться світ, хто перемагає, чи є союзники. З допомогою такої інформації можна було передбачати ряд подій, які чекали на жидів у майбутньому. Ситуація на фронті часто впливала на ситуацію у гетто. Було зрозуміло, що німці, навіть якщо їх переможуть союзники постараються ліквідувати всіх жидів у гетто і до цього моменту потрібно бути готовим, щоб могли вчасно захватись.

В програмі ліквідації євреїв була певна хронологія і систематичність, яка не оминала жодної можливості погіршити їм життя. Німці у цій справі показували несамовиту наполегливість та вправність. Для прикладу: «В найбільше Єврейське свято Йом Кіппур 1942 року гестапо наказало всім жидам, в тому числі всім, хто засідав в юденраті, вийти на вулиці і замітати їх. Це оскверняло жидівську культуру.»¹⁵⁹

¹⁵⁷ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.87.

¹⁵⁸ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. С.91.

¹⁵⁹ Там само. С. 110.

Вже після того, як Ігнацій разом зі своєю сім'єю переселились на Замарстинівську, це була територія гетто. Гетто охоронялось і повсюди були розставлені пункти КПП, на яких обов'язково потрібно було показувати документи про місце праці. Люди, які не мали таких документів були під загрозою винищення, в кращому випадку їх били і посилали на каторжні роботи. Через те, краще було самому собі знайти роботу і отримати посвідчення. «Коли уряд юденрату був розбудований – я вдався туди у пошуках роботи і був прийнятий до відділу постачання продовольства.»¹⁶⁰ Так Ігнацій отримав своє перше посвідчення. За роботу він не отримував грошей, але працювати у гетто було обов'язковим, хто не працював, вважався непотрібним і підлягав ліквідації.

Життя у гетто було страшним випробуванням і лотереєю, кожен новий день міг закінчитись смертю для будь-якого жителя гетто. Відчуваючи, що незабаром відбудеться фінальна акція ліквідації гетто Ігнацій Хігер хотів зберегти своїх дітей. Для цього їх потрібно було вивезти з гетто і віддати на виховання у якусь арійську родину. « Насправді у мене були документи, які дозволяли Крисі покинути гетто. Але Крися в жоден спосіб не хотіла погоджуватись. Говорила, що буде з вами, те буде і зі мною»¹⁶¹ Для Ігнація це був один з найважчих виборів, які йому доводилось приймати. Бо понад усе на світі він хотів зберегти сім'ю.

У спогадах Ігнація та його дочки відсутня інформація про позитивних українців, хоча аналізуючи спогади інших єврейських сучасників, бували і позитивні українці. Під час німецької окупації Львова часто траплялись випадки, коли євреї віддавали свої дітей на виховання до арійських сімей, серед яких багато були українцями. «Серед 35-40 млн. українців знайшлося чимало інтелігентів, простих селян і міщан, які, ризикуючи своїм життям, надали притулок сотням і тисячам євреїв (в одному випадку життя єврейської жінки врятував навіть офіцер української поліції, в іншому – український бургомістр

¹⁶⁰ Там само. С.104.

¹⁶¹ Там само . С.179.

Кременчука). Загальну кількість одних і інших ніхто ніколи не спробував встановити точно. Відомий випадок, коли у Галичині за допомогу євреям страчено 100 українців. Треба думати, що кількість людей, які переховували євреїв і яких не викрила окупаційна влада, була значно більшою. Були випадки, що єврейські родини рятували всією громадою того чи іншого села. В інших випадках долю євреїв намагалися полегшити окремі колабораційні організації. За ініціативою Українського крайового комітету у Львові, був створений українсько-польсько-єврейський координаційний орган для допомоги ув'язненим. У листопаді 1941 р. комітет вислав німецькій владі меморандум, виступаючи проти запровадження гетто у Львові.»¹⁶²

Також потрібно згадати гуманіста, який поклав життя на захист рівності всіх людей. Митрополит Андрей Шептицький - це персона дуже двозначна у історіографії. Та для мене це один з небагатьох католицьких священників, який не боявся відкрито говорити і діяти на захист євреїв. Шептицький підтримував контакти з багатьма євреями, знав їхню мову, через що користувався ще більшою прихильністю, та не у всіх. Шептицький підтримував зв'язок Єзекіїлем Левіним, який був головним серед ортодоксальних євреїв. Він відвідав митрополита 1 липня, шукаючи підтримки та захисту свого народу. Є багато суперечливих даних, щодо причин та змісту візиту Левіна. Проте основним і найважливішим джерелом я вважаю текст сина Єзекіїля, Курта Левіна, який пише: «Його рабина Левіна митрополит прийняв негайно. Мій батько нагадав митрополитові про багато випадків, коли той висловлював своє прихильне ставлення до євреїв у власній єпархії. Батько наголосив на тому, що тепер, у часи смертельної небезпеки, він звертається по допомогу в ім'я Бога. Митрополит був шокований, коли дізнався, наскільки жорстоко діяли його співвітчизники. Він пообіцяв негайно втрутитися за допомогою німецької влади і вислати на вулиці міста священників та монахів, щоб зупинити погром. Він

¹⁶² [Електронний ресурс]. – Режим доступу:// <http://www.ji.lviv.ua/n8texts/hrycak.htm> // Ярослав Грицак. Українці в антиєврейських акціях у роки другої світової війни.

запропонував батькові побути в його резиденції, доки в місті не стане спокійніше. Батько відповів, що його місце там, де перебуває його громада, і покинув резиденцію, щоб повернутися додому»¹⁶³ Митрополит Андрей Шептицький дотримався слова і відразу відправив на допомогу монахів і священників.

У майбутньому митрополит Андрей Шептицький, ще не раз боротиметься за права євреїв. «У лютому 1942 року він написав листа до Гітлера, протестуючи проти винищення євреїв та залучення до цієї акції українських поліцаїв. Митрополит Андрей був єдиною церковною фігурою такого рангу в окупованій Європі, яка виступила на захист євреїв. На такий крок навіть не спромігся папа Пій IX. За покару німці закрили у Львові Український національний комітет, почесним головою якого був Шептицький.»¹⁶⁴ На цьому митрополит Андрей не обмежив свого захисту євреїв.

Також важливу роль у порятунку євреїв виконували церкви, та монастирі. «На окрему увагу заслуговує рятунок акція Української греко-католицької церкви. Багато священників вихрещували євреїв, щоб дати їм християнські (арійські) посвідчення. Монахи-студити і василіяни переховували у монастирях та сиротинцях (будинках для сиріт) сотні єврейських жінок і дітей. Збереглися прізвища й окремих православних священників, які робили те саме, але кількість таких зафіксованих випадків є непорівняно меншою. До певної міри це можна пояснити тим, що до рятунок акції греко-католицьке духовенство спонукав особистим прикладом голова церкви митрополит Андрей Шептицький. Він сам переховав у келіях св. Юра 15 дорослих євреїв і 150 дітей. Подібною діяльністю займалися секти баптистів й адвентистів сьомого дня.»¹⁶⁵

«Я вирішив будувати притулки, бункери в таємних місцях і переходах, а через те, що я працював робітником будівельним, то в мене була можливість

¹⁶³ Курт Левін. Мандрівка крізь ілюзії. - Львів. Видавництво «Свічадо», 2007. С.44.

¹⁶⁴ Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Критика. Київ, 2011. С.99.

¹⁶⁵ Ярослав Грицак. Українці в антиєврейських акціях у роки другої світової війни.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ju.org.ua/ru/publicism/392.html>

проводити роботи в будинках і поза ними, офіційно і не офіційно.»¹⁶⁶ У команді будівельників Ігнацій відрекомендував себе як добрий тесля, через те у нього постійно була робота, як і в гетто, так і поза його межами. «Будував собі, будував людям, чим раз тим кращі прихистки і тайники, у яких було світло, каналізація, доступ повітря.»¹⁶⁷ Поміж своїх, євреїв, Ігнацій був знаний майстер по придумуванню сховків і люди часто звертались до нього по допомогу. Це дало йому багато корисних знайомств. Пан Некер, так звали чоловіка, який запропонував Ігнацію і його родині переміститись разом з ним і його родиною до спільного сховку, також він був готовий самостійно профінансувати всю операцію. « Я збудував таємний прихисток під приміщенням у головного коменданта табору, з надією, що в такому місті ніхто навіть не припустить шукати. Ніхто б не подумав, що хтось посміє робити щось подібне під носом у есесівців.»¹⁶⁸ Це був хороший план, та в силу певних обставин це місце було викрито.

Незабаром перед ліквідацією гетто Ігнацій Хігер ввійшов в контакт з паном Вайсом. Ця людина стала ключовою у його пошуках до порятунку. Пан Вайс разом зі своєю дружиною мешкав у квартирі з якої планував прорити тунель у підземелля Львова. Розташування його квартири було дуже вигідним, бо під нею був канал, по якому текла Полтва і цим тунелем можна було пересуватись по всій каналізаційній системі міста. Через те, що Хігер був знаним майстром по конструюванню сховків, та й взагалі талановитою людиною, Вайс вирішив запросити його до команди втікачів, яка складалась з декількох осіб та їх сімей. Через те, що у Хігера було не багато варіантів, щоб спасти сім'ю, він вирішив погодитись працювати у команді. «Ми вирішили прорити тунель, який проходив з підвалу, де жив Вайс, аж до каналізаційної системи, де протікала Полтва.»¹⁶⁹ Складність роботи полягала у тому, що їм

¹⁶⁶ Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA. S.179.

¹⁶⁷ Там само. С. 180.

¹⁶⁸ Там сам. С. 180.

¹⁶⁹ Там само С.199.

потрібно було точно прорахувати кут під яким потрібно рити, щоб потрапити до того місця, де протікала річка Полтва. Це було складне завдання тому, що точної карти не було. Та якимось чудовим способом Ігнацій пригадав, що коли він був малим йому доводилось спостерігати, як мурували один із таких каналів. Він взяв на себе відповідальність обчислення та визначення потрібного місця та куту під яким потрібно рити. Всю роботу їм приходилось робити так, щоб про це не догадались німці. Для цього чоловіки продовжували ходити на роботу, займались тим, чим займались завжди. А у вільний час рити.

На щастя, всі обрахунки були правильними, і команда втікачів досягла своєї мети. Попавши в тунель їм потрібно було знайти там таке місце, де б вони могли безпечно пересидіти війну. Під час одного з походів Ігнацій і познайомився з Леопольдом Сохою. Поляком, який працював у каналізаційній системі міста. У майбутньому Соха стане їх спасителем. «Ми домовились з працівниками каналізації, що вони допоможуть знайти безпечне місце у каналізації, але зроблять вони це тільки за платню.»¹⁷⁰ Зустріч з Сохою була дуже двозначною ситуацією, про що говориться у розділі де я аналізую книгу Кристини Хігер.

У гетто почали доходити чутки про те, що наближається акція по тотальній ліквідації євреїв. «І надійшла ніч ліквідації і наступила година 00-00. 30 травня 1943 року залишки гетто були оточені і шансів вижити вже не було. Юлаг R-W було оточено значними силами есесівців, гестапівців і поліції, почали в'їжджати автомобілі, а навколо шалена паніка.»¹⁷¹ Потрапивши до підвалу Хаїма Вайса, Ігнацій разом зі сім'єю старались просунутись до тунелю, який вів до каналізації. Підвал був заповнений людьми, які панікували і старались потрапити до тунелю в надії знайти там прихисток.

Життя в підземеллях Львова, у каналізації разом зі щурами, яких не можливо було позбутись було важким випробуванням для родини Хігер. І все ж

¹⁷⁰ Там само. С.204.

¹⁷¹ Там само. С.212.

вони зуміли встояти перед випробуванням долі та вижити. У підземеллях Львова, без сонячного світла, чи будь-яких інших умов життя ці люди прожили 14 місяців і не втратили здоровий глузд.

Порівнюючи спогади Ігнація зі спогадами його дочки Кристини Хігер, я дійшов висновку, що для нього важливим було описати правдиву історію порятунку його сім'ї в період Шоа у Львові. Порівняти радянський і нацистський режим, увіковічити праведників і кривдників. Характеризувати поведінку єврейських і українських поліцаїв, та причини, які штовхали до приєднання до цих органів по винищуванні і відловлюванні євреїв. І якщо мета якою керувались українці при вступі у поліцію під час німецької окупації була зрозумілою для Хігера, і в аргументах, які він наводив не відчувалось осуду. Ігнацій один з небагатьох мемуаристів, яких мені доводилось читати критикує саме єврейську поліцію, яка неодноразово наражала на небезпеку його сім'ю. Ігнацій пише також про те, що не тільки українці були залучені до «акцій» по винищуванні єврейського населення, єврейська кров у рівній силі була і на руках поляків.

Важливими також є способи виживання які наводить І. Хігер. Щоб вижити Ігнацію потрібно було вдаватись до незаконних схем, за які він міг поплатитись життям, це стосувалося як і радянської окупації, так і німецької. Для німців були вкрай важливі документи, згідно з якими вони вирішували кому жити, а кого можна вбити. У книзі присутні свідчення про підробку документів. Багато євреїв, для того, щоб вижити вступали у лави Єврейської поліції, і була готові співпрацювати з німцями проти свого народу. Робота в Юденраті, також давала хороші козирі, і можливості для виживання на початку створення гетто. Для того, щоб вберегти своїх дітей він постійно придумував для них сховки, тайники. На мою думку, Ігнацій доволі чітко формує і висвітлює своє бачення історичних подій, та не старається вписатись у загальний наратив оцінок Голокосту. У його спогадах присутні факти, які

підтверджують участь у Голокості місцевого населення, це стосується як і українців, так і поляків.

Висновки:

Спогади Ігнація Хігера про Львів під час другої світової війни є цінним джерелом, яке дозволяє оцінити характер окупаційних режимів з позиції польського Єврея. Ігнацій описує міжнаціональні стосунки в окупованому Львові, спочатку про радянський окупаційний режим, а потім німецький окупаційний режим, і про те, як окупаційна політика впливала на стосунки євреїв з іншими націями. Підсумовуючи спогади Хігера про окупацію Львова радянською армією, українці і євреї співіснували доволі мирно. Хігер не звертає увагу на деталі, які у майбутньому дадуть поштовх до кривавої розправи над євреями під час липневих погромів 1941 року і приведуть українців до крайнього антисемітизму. Ігнацій радше вказує на те, що напруга зростає між поляками і євреями, які не могли змиритись з тим, що багато євреїв вітали прихід радянської влади, і надіялись отримати з неї якісь дивіденди. Також ми бачимо, що до приходу нацистів, Львівські євреї не бачили в українцях рівних або союзників. Єдиних союзників євреї вбачили у поляках, бо гадали, що комуністичні порядки надовго тут не затримаються.

Ігнацій доволі чітко формує і висвітлює своє бачення історичних подій, та не старається вписатись у загальний наратив оцінок Голокосту. У його спогадах присутні факти, які підтверджують участь у Голокості місцевого населення. Це стосується, як і українців, так і поляків.. Порівнюючи спогади про Голокост різних єврейських мемуаристів, які проживали у Львові, я доволі часто зустрічався з формуванням колективного звинувачення українців у антисемітизмі крайньої жорстокості. Порівнюючи спогади Ігнація зі спогадами його дочки Кристини, та інших сучасників, яких я аналізую у своїй роботі, я дійшов висновку, що для нього важливішим було описати правдиву історію порятунку, а не долучитись до колективного звинувачення українців у антисемітизмі крайньої жорстокості. Порівняти радянський і нацистський режим, увіковічити праведників і свідчити проти кривдників. Ігнацій один з небагатьох порівнює поведінку єврейських і українських поліцаїв, та причини,

які штовхали до приєднання до цих ганебних органів порядку. І якщо мета якою керувались українці при вступі у поліцію під час німецької окупації була зрозуміла для Хігера і в аргументах, які він наводить зрозуміло, що це спосіб виживання. Більш ганебною він вважає власне єврейську поліцію, яка неодноразово наражала на небезпеку його сім'ю. У обох випадках вступ у поліцію можна віднести до способів виживання в умовах окупаційних режимів. Ігнацій звертає увагу на те, що не тільки українці були залучені до «акцій» по винищуванні єврейського населення, а й поляки, які мстились євреям за злочини скоєні через росіян.

Чого не скажеш про спогади його дочки Кристини Хігер, яка у своїх спогадах про Голокост постійно виокремлює українців, як головних винуватців липневих погромів 1941 року. Наголошуючи на тому, що єврейська кров була виключно на руках українців, які були жорстокими антисемітами. Всі лиходії та негативні персонажі приписуються українцям. У книзі суттєво перебільшено багато фактів, та статистичних даних. Особливо цифри про вбитих євреїв під час липневих погромів. Вину за всіх загиблих, закатованих і вбитих, Кристина приписує виключно українцям. Виглядає, що Кристина цілеспрямовано приписує вину голокосту, антисемітизму, погромів і смертей виключно українцям. Навіть коли вона описує німецького офіцера, який прийшов з обшуком до їхньої квартири у гетто, та виявив схованку з дітьми, побив її батька, і мало не вбив її матір, він виглядає більш благородно ніж українці з якими на практиці їй не доводилось зустрічатись. Також Кристина нічого не говорить про польський антисемітизм, хоча в інтерв'ю яке вона давала для музею Голокосту в США рік перед тим, як були видана її книга, такі звинувачення присутні.

У спогадах Кристини Хігер відчутно, що вона старається підтримати колективне свідчення, звинувачення українців в антисемітизмі. Інколи вона використовує опис подій, свідком яких вона не могла бути, ширше я розглядаю цю дилему другому розділі, своєї роботи. Аналізуючи спогади Кристини про

літні погроми, я дійшов висновку, що Кристина керується здебільшого почуттями, та бажанням підтримати стереотип українського антисемітизму крайньої жорстокості. Вона підтримує вже сформовану модель єврейсько-українських стосунків в час Голокосту. Я дозволю собі припустити, що цю ненависть їй прищепили вже після війни..

Порівнюючи спогади Ігнація Хігера, Рузі Вагнер, та Давида Кахане я дійшов висновку, що українці та поляки були втягнуті у липневі погромах 1941 року за допомогою пропаганди. Спільною рисою у всіх спогадів про погроми було те, що коли автори описували винуватців, акцент стояв на міське шумовиння, низи суспільства, у Рузі Вагнер, це бандити і проститутки. Особливістю свідчень Кагане, є те, що перед поромами у яке було втягнуте «міське шумовиння» німці створили компромат на євреїв. Їх заставили в присутності спеціальної комісії розривати могили закатованих жертв НКВД і фільмували це на камеру, щоб створити міф «юдобільшовизму.» Згідно з легендою євреї співпрацювали з НКВД і були винними у вбивствах закатованих українців і поляків. Доказами цього були фотографії та відеоматеріали. Чутки в окупованому Львові поширювалися дуже швидко для того, щоб загострити, і так непрості стосунки між націями. Це була та іскра, яка спровокувала погроми у які були втягнуті мирне населення українців і поляків. Очевидним є те, що з боку української та польської сторони, це була ще й відплата євреям за прихильність до більшовицької влади. Таку нав'язливу політику могли проводити обидві держави, спочатку російська, а потім і німецька.

Хігери порівнюють радянський і німецький окупаційні режими, та наводять способи виживання. Порівнюючи ці криваві режими Хігер написав, спершу мені здавалось, що окупаційна влада радянського союзу перетворила наше життя у пекло, та з приходом німців стало зрозуміло, що це був лише вхід у пекло. Щоб вижити в умовах радянської окупації Ігнацію постійно доводилось вдаватись до незаконних схем, за які він міг поплатитись життям. Йому доводилось підкупляти радянських офіцерів, приховувати свої багатства, і

ділитись ними з всякими чиновниками, щоб отримувати певні дивіденди. З цього можна зробити висновок, що попри те, що ідеали комунізму проникали дуже глибоко у життя людей, його нібито всі підтримували, і були задоволені таким життям, та все це була лише ілюзія, гра в яку кожен був зобов'язаний грати, щоб вижити. Багато збіднілих євреїв справді радо сприймали радянізацію. В надії скористати з прав на освіту, та на роботу спішили зрікатись своєї віри, щоб приєднатись до комуністичних лав, та практика показала, що всі ідеали були лише на папері пропагандистських брошурок комуністів.

Після окупації Львова нацистами особливу вагу набирають документи, німці були страшними бюрократами, і саме документи відділяли живого єврея від мертвого. Щоб вижити в таких умовах євреям постійно потрібно було вдаватись до всяких незаконних схем, передбачувати подій “акції”, які насуваються, і вгадувати, яким документом скористатись, що вижити. У Давида Кагане є спогад про те, як для того, щоб вижити у гетто йому деякий час прийшлося працювати у єврейській поліції, що давало змогу безперешкодно пересуватись через КПП яких було безліч у гетто. Тому багато євреїв будували свою стратегію виживання на співпраці з німцями, та не цурались крові своїх братів. Щоб вислужитись перед німцями часто вдавались до підлих і ганебних вчинків. Один епізод такої поведінки фіксує Ігнацій, коли єврейський поліціант підставляє його на смерть, а німецький офіцер під враженням підлості поліціанта вирішує відпустити Хігера.

Ще одним способом виживання є добре сплановані сховки. Для того, щоб вберегти своїх дітей Ігнацій постійно придумував для них сховки, тайники. Він будував притулки, бункери в таємних місцях і переходах, а через те, що він працював робітником будівельним, то в нього була можливість проводити роботи в будинках і поза ними, офіційно і не офіційно. Будував собі, будував людям, чим раз, тим кращі прихистки і тайники, у яких було світло, каналізація, доступ повітря. Поміж своїх, Ігнацій був знаний майстер по придумуванню сховків і люди часто звертались до нього по допомогу.

У спогадах його дочки Кристини також багато інформації про те, як їй з братиком доводилось переховуватись у сховках, коли вони жили у гетто. Добре заплановані сховки було запорукою виживання дітей. Кристина також часто згадує, що її батькові добре вдавались всякі підробки, махінації, ілюзії. Німці дуже цінували документи, і з тими, хто їх не мав, не було розрахунку. Ці люди ніде і ні за ким не були зазначеними. Їх не існувало, тому вбити таку людину без причини означало не нести за це ніякої відповідальності.

У Львові, який опинився під німецькою окупацією, врятувались небагато євреїв, окупаційні умови відрізнялись від решти окупованих нацистами територій, і за будь-яку допомогу євреям, вирок смерть. Багато дослідників акцентують свою увагу на заангажованості місцевого населення, щодо знищення євреїв, інші на праведниках, та на мою думку у Львові проживали, як і негідники, так і добрі люди. Тракувати вчинки людей, можна по різному, щоб підтвердити, чи заперечити тезу, та це свідчить, хіба що про сторону, яку приймає історик, а не про наукові якості дослідження. Хігери приписують антисемітизм всьому християнському оточенню, а особливо українцям, як головних винуватців Голокосту.

Образ добра у книзі Ігнація Хігера втілює у собі поляк Леопольд Соха, який допомагав їм під час того, як вони переховувались у каналізаційній системі міста. Соха став символом добра та порятунку. А також символічним підтвердженням того, що поляки до порятунку євреїв приклалися найбільше. Леопольд Соха, поляк, католик, один з трьох рятівників. Та у спогадах Хігерів він заслужив особливу увагу. Мародер, який поступово перетворюється на спасителя, який допомагає переховуватись групі євреїв у каналізації. У фільмі Агнешки Голланд «у темряві» увагу звертають лише на двох працівників каналізації, обоє поляки, які брали участь у порятунку євреїв. Хоча відомо, що був ще третій Юрій Ковалів українець за національністю, бригадир і єдиний хто вмів читати карту каналізації. Саме Ковалів знаходив найбезпечніші місця, щоб переховувати євреїв, бо вмів читати підземну карту Львова. З історій порятунку

євреїв нам відомо, що для порятунку навіть одного єврея потрібні надзвичайні зусилля всіх хто брав у цьому участь. Небезпека на яку наражали себе рятівники і їхні сім'ї була смертельною.

Давид Престо попросив Врублевського (одного з трьох рятівників сім'ї Хігерів), щоб він описав історію порятунку. На той час Врублевському вже йшов 72 рік, він надиктував своїй дочці листа, в якому наголошував, що важливість всіх трьох працівників каналізації була однаковою. Отож доволі дивно, що у спогадах сім'ї Хігерів майже немає згадок про третього українського рятівника Коваліва. Який також наражав себе і свою сім'ю на смертельну небезпеку, допомагаючи приховувати євреїв. Тому доволі дивно, що Хігери не згадали про нього у своїх спогадах. Такий жест міг би, спростувати мої підозри про те, що вони цілеспрямовано ігнорували будь-які позитивні характеристики українців. Історію виживання євреїв, які переховувалися у каналізації Львова розказано багато разів, і хоч автори та інтерпретації в цих історії різні, вони описують ті ж самі події.

Список використаних джерел та літератури:

1. Хігер К., Пейснер Д. / Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту / Пер. з англ. Віри Назаренко. –К. : КМ publishing, 2015, -- 256 с.
2. Гешелес Яніна. ОЧИМА ДВАНАДЦЯТИРІЧНОЇ ДІВЧИНКИ – К.: Дух і Література. Київ 2011. – 96 с.
3. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Видання друге. Упорядн. Ж. Ковба. – К.: Дух і Літера. 2009 – 276 с.
4. Курт Левін. Мандрівка крізь ілюзії. / пер. з англ. - Львів. Видавництво «Свічадо», 2007. -- 461 с.
5. Євген Наконечний, «Шоа» у Львові. – Львів: ЛА «Піраміда», 2005. –284 с.
6. Гнатюк Оля. Світло в темряві. Єгупець. Дух і Література, К. 2019. 294 с.
7. Оля Гнатюк. Відвага і страх / пер. з пол. Марти Боянівської. – К.:Дух і Літера, 2015. – 496 с. – (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). ISBN 978-966-378-404-5
8. Ярослав Грицик. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Видавництво «Часопис «Критика»», Київ, --2011. – 341 с.
9. Зайцев О. Український націоналізм та «єврейське питання» напередодні другої світової війни. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. : Статті та повідомлення. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – 260 с. ISBN 978-966-383-453-5
10. Кристина Хігер. Свідчення. Протокол свідчення, складеного Єврейською Воєводською Історичною Комісією у Кракові, 6 лютого 1947 року. Занотовувала свідчення: мгр. Марія

- Голендер. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://uamoderna.com/md/77-chiger>
11. Ярослав Грицак «Коротко про книжку Ігнація Хігера «Світ у мороці»», Україна Модерна 17.02.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/korotko-ignacziya-xigera>
12. Химка Джон-Пол. «Львівський погром 1941-го: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба» Історична Правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>
13. Кай СТРУВЕ. «ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/36719660>
14. Україна Модерна, дискусія Я. Грицака і Гжегожа Росолінського-Лібе про книгу Ігнація Хігера [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/vidpovid-gzegozu>
15. Химка І. Голокост і сучасність. №2(4) 2008. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер [Електронний ресурс]. – Режим доступу:[http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka\(4\).pdf](http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Himka(4).pdf)
16. Ярослав ГРИЦАК «Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://ju.org.ua/ru/publicism/392.html>
17. Яків Хонінгсман. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/honigsman.htm>
18. Стаття М. Сціборського «Український націоналізм та жидівство» з журналу «Розбудова нації» за 1930 рік, № 11-12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://oa.elibukr.org/handle/1984/422>

19. Джон-Пол Химка: «Ключовою проблемою історіографії Голокосту в сучасній Україні є рішення політиків, деяких неурядових акторів та націоналістичної української діаспори ототожнювати всю українську націю з ОУН та УПА» Україна Модерна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/pdl-min/dzhon-pol-ximka-klyuchovoyu-problemoyu-istoriografii-golokostu-v-suchasnij-ukraini-e-rishennya-politikiv-deyakix-neuryadovix-aktoriv-ta-naczionalistichnoi-ukrainskoi-diaspori-ototozhnyuvati-vsju-ukrainsku-nacziyu-z-oun-ta-upa>
20. Дітер Поль: «Станом на сьогодні майже відсутні комплексні дослідження історії Голокосту на теренах України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/pdl-min/diter-pol-standom-na-sogodni-majzhe-vidsutni-kompleksni-doslidzhennya-istorii-golokostu-na-terenax-ukraini>
21. Підземний світ. Ті, хто вижив у львівській каналізації під час Голокосту. Інтерактивний Львів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/chiger/>
22. 30 червня 1941 року. Акт відновлення Української Держави та хаос. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/akt-vidnovlennia-ukrayinskoyi-derzhavy-oun-/31332023.html>
23. «У темряві», або історія євреїв з львівської каналізації підтверджена фактами. Фотографії старого Львова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/u-temryavi-abo-istoriya-jevrejiv-z-lvivskoji-kanalizatsiji-pidtverdzhena-faktamy/>
24. Julian Tuwim. IV/33 : 1944, sierpień, Londyn. My, Żydzi Polscy..., [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polish-jewish-heritage.org>

25. United States Holocaust Memorial Museum.RG-50.030*0520. USHMM Archives RG-50.030*0520. Interview with Kristine Keren conducted by Amy Rubin October 25, 2007, 94 pages. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.030.0520_trs_en.pdf
26. Oral history interview with Kristine Keren. Testimony of Kristine Keren, 6/14/1998, USC Shoah Foundation, Interview Code: 42450. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn519157>
27. Fantazmat „Sprawiedliwych» i film W ciemności Agnieszki Holland. Author: Tomasz Zukowski. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/276454191_Fantazmat_Sprawiedliwych_i_film_W_ciemnosci_Agnieszki_Holland
28. Film «W ciemności» (2011) Reż. Agnieszka Holland, Scenariusz David F. Shamoon [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.filmweb.pl/film/W+ciemno%C5%9Bci-2011-525620>
29. J. Stenberg. All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941 – 1943. – London – New York, 1990. – 364 p.
30. Ignacy Chiger «Swiat w Mroku» pamientnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Literatura Faktu. Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa 2011, --309 s. ISBN: 978-83-01- 16776-9